

Handreiking schoolexamen maatschappijleer/maatschappij- wetenschappen havo/vwo

Tweede fase

Herziening Han Noordink
examenprogramma's
havo/vwo

Enschede, maart 2007

Verantwoording

© 2007 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen.

Auteur: Han Noordink

Met adviezen van: Pieteke Banga, Klaas Bruin, Coen Gelinck, Lieke Meijs, Tom Stroobach, Bert de Weme

Redactie: ZonneveldMarks, Deventer

Ontwerp omslag en productie: Axis media-ontwerp, Enschede

In opdracht van: Ministerie van Onderwijs, Cultuur, Wetenschappen

De handreikingen zijn ook te downloaden.

U vindt ze op www.slo.nl sector <vo tweede fase>

 <examenprogramma's en handreikingen voor de vakken in havo-vwo vanaf 2007>

Voor verdere informatie over dit vak:

SLO, Stichting Leerplanontwikkeling

De heer Han Noordink

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 258

E-mail: h.noordink@slo.nl

Inhoud

Voorwoord	5
1. Maatschappijleer in de nieuwe tweede fase	7
1.1 Maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel	7
1.2 Maatschappijwetenschappen in het profieldeel	7
2. De programma's voor havo en vwo	9
2.1 Maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel	9
2.2 Maatschappijwetenschappen in het profieldeel	9
3. Het centraal examen en het schoolexamen	11
3.1 Maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel	11
3.2 Maatschappijwetenschappen in het profieldeel	11
4. De eindtermen van het schoolexamen	13
4.1 Eindtermen maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel	13
4.2 Eindtermen maatschappijwetenschappen in het profieldeel	18
4.2.1 Havo	19
4.2.2 Vwo	34
5. Mogelijkheden voor toetsing en weging (PTA)	51
6. Afstemming met andere vakken	57
7. Onderdelen naar keuze van de school	61
Bijlage 1 Examenprogramma maatschappijleer havo/vwo	63
Bijlage 2 Examenprogramma maatschappijwetenschappen havo/vwo	71

Voorwoord

De *Handreiking voor het schoolexamen* die voor u ligt, hoort bij de vernieuwingen die in 2007 zullen ingaan in de tweede fase van het voortgezet onderwijs.

Basis voor deze vernieuwingen is de ministeriële nota *Ruimte laten en keuzes bieden in de tweede fase havo en vwo* (2003), waarvan de leidende gedachte is dat scholen meer vrijheid en keuzemogelijkheden moeten krijgen voor de invulling van hun onderwijs in de tweede fase.

Daartoe zijn de examenprogramma's voor alle vakken geglobaliseerd, wat wil zeggen dat ze minder eindtermen en minder detaillering van eindtermen bevatten dan voorheen het geval was.

Ook zijn alle vormvoorschriften voor het schoolexamen geschrapt. Docenten zijn nu, binnen de wettelijke kaders, vrij hun schoolexamens naar eigen inzicht in te richten.

Bij dit laatste biedt SLO, op verzoek van OCW, steun in de vorm van *handreikingen* per vak, waarvan dit er één is. De handreikingen bevatten suggesties en adviezen voor de inrichting van het schoolexamen, die gezien het bovenstaande een niet-voorschrijvend karakter dragen.

Zij zijn gebaseerd op de expertise van de vakinhoudelijk medewerkers van SLO, en in veel gevallen ook op overleg met de vakinhoudelijke vereniging en/of raadpleging van het veld via Veldadvisering.

Iedere handreiking opent met een beschrijving van de positie van het vak in de vernieuwde tweede fase, en een weergave van de veranderingen ten opzichte van het nu nog vigerende examenprogramma.

Daarna wordt ingegaan op de overeenkomsten en verschillen tussen het havo- en het vwo-programma, en op de verdeling van de leerstof over het centraal examen en het schoolexamen. (Dit bij de vakken waar het van toepassing is).

Vervolgens worden de eindtermen voor het schoolexamen uitgelegd en toegelicht.

De mogelijkheden voor toetsing van de eindtermen in het schoolexamen worden geschetst, en suggesties worden gedaan voor weging van de verschillende toetsen.

Tenslotte wordt ingegaan op afstemmingsmogelijkheden met andere vakken in de tweede fase, en wordt besproken welke mogelijkheden scholen vanaf 2007 hebben om eigen onderdelen toe te voegen aan de onderdelen die in het schoolexamen wettelijk voorgeschreven zijn.

We hopen dat onze handreikingen de weg naar de scholen zullen vinden, en dat ze voor docenten een steun zullen zijn bij het zelf vormgeven van de inrichting van hun schoolexamen.

Helge Bonset
projectleider Herziening examenprogramma's havo/vwo

Hetty Mulder
programmamanager tweede fase

1. Maatschappijleer in de nieuwe tweede fase

In de nieuwe tweede fase (vanaf augustus 2007) behoudt het vak maatschappijleer haar dubbele programma:

- een programma in het gemeenschappelijk deel, dat dus op het rooster van elke leerling in de bovenbouw van havo en vwo staat (maatschappijleer, voorheen aangeduid als maatschappijleer 1);
- een programma dat gekozen kan worden in het profiel Economie en Maatschappij, het profiel Cultuur en Maatschappij of het vrije deel. Dit vak krijgt de nieuwe aanduiding maatschappijwetenschappen.¹

1.1 Maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel

Dit programma wijzigt per augustus 2007. Maatschappijleer blijft een zelfstandig vak en gaat dus niet op in een oorspronkelijk beoogd combinatievak geschiedenis / maatschappijleer.

De nieuwe geglobaliseerde eindtermen (zie bijlage 1) voor het maatschappijleerprogramma zijn ontwikkeld op basis van het eerdere combinatievak geschiedenis / maatschappijleer. Door SLO is dit programma aangepast in de richting van maatschappijleer. Burgerschap staat in het vak centraal.

Het aantal studielasturen wordt:

- voor havo 120 (huidige aantal is 160);
- voor vwo 120 (huidige aantal is ook 120).

1.2 Maatschappijwetenschappen in het profieldeel

De geglobaliseerde eindtermen van dit programma zijn gebaseerd op de huidige domeinen en eindtermen. Alleen evidente feilen alsmede enigszins gedateerde eindtermen zijn verwijderd dan wel aangepast of geactualiseerd.

Het vak is een profielkeuzevak in twee profielen:

- Profiel Economie en Maatschappij. Hier zijn drie vakken verplicht, te weten wiskunde A (of B), economie en geschiedenis. Voor het vierde vak kan gekozen worden uit aardrijkskunde, maatschappijwetenschappen, een moderne vreemde taal of management en organisatie.
- Profiel Cultuur en Maatschappij. Hier zijn twee vakken verplicht. Dat zijn voor vwo: wiskunde C (of A/B) en geschiedenis. Voor havo gaat het om een moderne vreemde taal en geschiedenis. Voor het derde en vierde profielvak kan gekozen worden: één vak uit de maatschappelijke vakken aardrijkskunde, maatschappijwetenschappen, economie. Het andere vak kan gekozen worden uit

¹ De aanduiding maatschappijleer 2 verdwijnt en wordt gewijzigd in maatschappijwetenschappen (brief van de Minister van 19 juli 2005). In deze handreiking is de nieuwe naam gehanteerd.

de culturele vakken filosofie, een kunstvak, een moderne vreemde taal (in vwo mag dit ook een klassieke taal zijn).

Natuurlijk kan maatschappijwetenschappen ook in het vrije deel gekozen worden.

Het aantal studielasturen gaat omhoog en wordt:

- voor havo 320 (huidige aantal is 200);
- voor vwo 440 (huidige aantal is 360).

Een belangrijk bezwaar dat docenten maatschappijleer op dit moment hebben, te weten de overladenheid van programma's (met name voor havo) is daarmee opgelost.

De minister heeft inmiddels een commissie ingesteld, onder voorzitterschap van prof. Paul Schnabel, die als opdracht heeft gekregen een geheel nieuw examenprogramma te ontwikkelen voor het vak maatschappijwetenschappen. De commissie zal dit programma in de vorm van een advies aan de minister in maart 2007 opleveren. De invoering van het nieuwe programma is zeker niet voor 2010 te verwachten.

2. De programma's voor havo en vwo

In de geglobaliseerde programma's (zie bijlagen 1 en 2) zijn de verschillen tussen de havo- en vwo-beschrijvingen niet groot. In dit hoofdstuk geven we een totaaloverzicht van de domeinen en geven we tevens aan bij welke subdomeinen sprake is van een andere omschrijving of extra leerstof.

2.1 Maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel

Het examenprogramma omvat de volgende domeinen:

- Domein A: Vaardigheden
- Domein B: Rechtsstaat
- Domein C: Parlementaire democratie
- Domein D: Verzorgingsstaat
- Domein E: Pluriforme samenleving.

De verschillen tussen havo en vwo beperken zich tot enkele toevoegingen van onderdelen aan subdomeinen in het vwo programma. Het betreft toevoegingen bij de volgende subdomeinen:

Domein B Rechtsstaat

- subdomein B3 Internationale vergelijking en internationale organisaties

Domein C Parlementaire democratie

- subdomein C2 Praktijk van de parlementaire democratie

Domein D Verzorgingsstaat

- subdomein D3 Praktijk van de verzorgingsstaat
- subdomein D4 Internationale vergelijking en internationale organisaties

Domein E Pluriforme samenleving

- subdomein E3 Praktijk van de pluriforme samenleving
- subdomein E4 Internationale vergelijkingen en internationale organisaties

2.2 Maatschappijwetenschappen in het profieldeel

Het examenprogramma omvat de volgende domeinen:

- Domein A: Vaardigheden
- Domein B: Politieke besluitvorming
- Domein C: Massamedia
- Domein D: Multiculturele samenleving
- Domein E: Mens en werk
- Domein F: Criminaliteit en rechtsstaat
- Domein G: Milieu en beleid
- Domein H: Ontwikkelingssamenwerking.

De verschillen tussen havo en vwo programma zijn als volgt te rubriceren:

1. Toegevoegde subdomeinen in het vwo programma.

Het betreft de volgende subdomeinen:

- Domein B Politieke besluitvorming, subdomein B4 Internationale betrekkingen
- Domein E Mens en werk, subdomein E2 Economische orde

2. Toevoegingen van onderdelen aan subdomeinen in het vwo programma.

Het betreft toevoegingen bij de volgende subdomeinen:

Domein B Politieke besluitvorming

- subdomein B3 Politieke cultuur en politieke stromingen (havo: alleen politieke stromingen)

Domein D Multiculturele samenleving

- subdomein D3 Maatschappelijke positie
- subdomein D4 Cultuur en discriminatie

Domein G Milieu en beleid

- subdomein G5 Milieu en cultuur

Domein H Ontwikkelingssamenwerking

- subdomein H2 Nationale en internationale organisaties

3. Andere omschrijvingen van subdomeinen/eindtermen.

Deze hebben vrijwel steeds te maken met het hogere beheersingsniveau van het vwo-programma. Concreet gaat het erom dat kandidaten in het vwo-programma een aantal verschijnselen en ontwikkelingen moeten kunnen analyseren of er een oordeel over kunnen vormen.

In het havo-programma wordt hier volstaan met de omschrijving dat kandidaten iets moeten kunnen aangeven (bijvoorbeeld het verband of het verschil), uiteenzetten of uitleggen.

Het betreft de volgende subdomeinen waar dit verschil in beheersingsniveau herkenbaar is:

Domein C Massamedia

- subdomein C1 Communicatie en massamedia
- subdomein C2 Massamedia en technologische ontwikkelingen
- subdomein C3 Massamedia en de overheid
- subdomein C4 Massamedia en commercie
- subdomein C5 Massamedia en cultuur

Domein G Milieu en beleid

- subdomein G1 Milieu als maatschappelijk probleem
- subdomein G2 Overheid

Domein H Ontwikkelingssamenwerking

- subdomein H1 Ontwikkelingssamenwerking en beleid
- subdomein H3 Economische betrekkingen
- subdomein H4 Ontwikkelingssamenwerking en cultuur.

3. Het centraal examen en het schoolexamen

3.1 Maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel

Dit programma wordt in zijn totaliteit geëxamineerd door middel van een schoolexamen.

3.2 Maatschappijwetenschappen in het profieldeel

Dit programma bevat domeinen die door middel van een centraal examen en domeinen die door middel van een schoolexamen getoetst worden. Centraal examen en schoolexamen maken elk 50 procent uit van het eindexamencijfer.

Op dit moment heeft het centraal examen betrekking op domein B Politieke besluitvorming en twee van de domeinen uit C tot en met H, alles in combinatie met domein A Vaardigheden.

Het ministerie heeft voor 2007 de volgende drie domeinen voor het centraal examen gekozen voor zowel havo als vwo: domein B Politieke besluitvorming, domein C Massamedia en domein E Mens en werk. Deze domeinen maakten ook in 2005 en 2006 deel uit van het centraal examen.

Vanaf 2008 gelden voor zowel havo als vwo de volgende drie vaste centraal examen domeinen: domein B Politieke besluitvorming, domein C Massamedia en domein F Criminaliteit en rechtsstaat.

In een schema ziet dit er als volgt uit:

Domeinen die in het centraal examen geëxamineerd worden		
jaar	havo	vwo
2007	Politieke besluitvorming Massamedia Mens en werk	Politieke besluitvorming Massamedia Mens en werk
2008	Politieke besluitvorming Massamedia Criminaliteit en rechtsstaat	Politieke besluitvorming Massamedia Criminaliteit en rechtsstaat
2009	Politieke besluitvorming Massamedia Criminaliteit en rechtsstaat	Politieke besluitvorming Massamedia Criminaliteit en rechtsstaat
2010	Politieke besluitvorming Massamedia Criminaliteit en rechtsstaat	Politieke besluitvorming Massamedia Criminaliteit en rechtsstaat

Op dit moment (tot 2007) geldt:

Het schoolexamen heeft telkens betrekking op twee (havo) of vier (vwo) van de keuzedomeinen C tot en met H, die niet op het centraal examen worden getoetst. Dit is ter keuze aan de school. Ook het geheel vrije keuzedomein I ('thema ter keuze van de school') kan daarbij deel uitmaken van het schoolexamen.

Vanaf 2007 geldt voor havo:

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- een van de domeinen D, E, G en H
- een nog niet gekozen domein uit de domeinen D, E, G en H, dan wel een door het bevoegd gezag vastgesteld domein
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Vanaf 2007 geldt voor vwo:

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- twee van de domeinen D, E, G en H
- een nog niet gekozen domein uit de domeinen D, E, G en H, dan wel een door het bevoegd gezag vastgesteld domein
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

4. De eindtermen van het schoolexamen

4.1 Eindtermen maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel

In deze paragraaf wordt uitgegaan van het voorgestelde nieuwe en geglobaliseerde examenprogramma voor maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel dat per 2007 ingevoerd gaat worden. Dit voorstel is gebaseerd op het programma dat in december 2002 is neergelegd in de SLO publicatie 'Voorstel examenprogramma maatschappijleer 'nieuwe stijl'.

Voor docenten en auteurs van methodes is het zinvol dat ook voor deze domeinen en eindtermen uitgebreide beschrijvingen beschikbaar komen (net als voor de domeinen van het programma voor maatschappijwetenschappen in het profieldeel). Van de andere kant bieden de globale eindtermen nu meer ruimte aan scholen en docenten om een eigen invulling aan het programma te geven. De onderstaande eindtermen zijn iets uitgebreider dan de geglobaliseerde (formele) eindtermen. Voor de geglobaliseerde eindtermen verwijzen we u naar bijlage 1.

In onderstaande omschrijvingen staan de eindtermen die alleen betrekking hebben op het vwo-programma cursief (extra stof).

Domein A Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan
 - voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven, o.a. met behulp van ICT en gegevens er uit selecteren.
Daarbij kan hij/zij
 - aannemelijk maken welke informatie hij/zij nodig heeft om een bepaalde vraag te beantwoorden
 - beschikbare informatiebronnen inventariseren en de aard van bronnen onderscheiden
 - uit bronnen gegevens selecteren, daarbij rekening houdend met de betrouwbaarheid van het bronnenmateriaal
 - bij het gebruik van massamedia rekening houden met de mogelijkheid dat omstandigheden en achtergronden kunnen leiden tot eenzijdigheid en/of stereotypering in de informatie
 - informatie aan de hand van vragen verwerken, o.a. met behulp van ICT en daaruit beredeneerde conclusies trekken.
Daarbij kan hij/zij
 - aannemelijk maken dat mensen de werkelijkheid selectief waarnemen
 - onderscheid maken tussen een mening en conclusies op grond van in onderzoek gedane bevindingen
 - conclusies trekken uit tabellen en grafieken
 - een stelling, zowel mondeling als schriftelijk, nuanceren, verdedigen en bestrijden en daarbij gebruik maken van argumentatievaardigheden.

Subdomein A2: Benaderingswijzen

2. De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken/problemen analyseren en daarbij
- beargumenteren waarom er sprake is van een maatschappelijk vraagstuk/probleem
 - aannemelijk maken wat de relatie is tussen het vraagstuk/probleem en de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat of pluriforme samenleving
 - beargumenteren of door het vraagstuk/probleem belangrijke waarden van de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving in het geding zijn
 - benoemen welke groeperingen en instellingen betrokken zijn bij het vraagstuk/probleem en welke belangen die groeperingen hebben
 - benoemen voor welke aanpak van dit maatschappelijk vraagstuk/probleem betrokken groeperingen een voorkeur hebben en vanuit welke waarden zij naar de samenleving kijken
 - beschrijven over welke machtsmiddelen de betrokken groeperingen en instellingen beschikken
 - beschrijven of er sprake is van ongelijkheid als het gaat om het kunnen beschikken over machtsmiddelen door betrokken groeperingen
 - aannemelijk maken dat er beleid ontwikkeld is door de overheid met betrekking tot de aanpak van dit maatschappelijke vraagstuk/probleem en, zo ja, welk beleid en welke politieke opvattingen hierin te herkennen zijn
 - *uitleggen in hoeverre de Europese Unie een rol speelt bij de aanpak van dit maatschappelijk vraagstuk/probleem*
 - beschrijven welke rol de massamedia vervullen in de berichtgeving en beeldvorming over dit maatschappelijk vraagstuk/probleem
 - *beschrijven op welke wijze resultaten van onderzoek vorm en inhoud krijgen in de berichtgeving en beeldvorming over dit maatschappelijk vraagstuk/probleem*
 - beschrijven wat de relatie is tussen dit maatschappelijk vraagstuk/probleem en sociale ongelijkheid en *cohesie in de samenleving*
 - een eigen standpunt beargumenteren ten aanzien van aspecten van dit maatschappelijk vraagstuk/probleem.

Domein B Rechtsstaat

Subdomein B1: Vrijheidsrechten en plichten; het beginsel rechtsstaat

3. De kandidaat kan
- voorbeelden van vrijheidsrechten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot artikelen in de Grondwet
 - voorbeelden noemen van plichten, die in wetgeving zijn vastgelegd
 - uitleggen wat de beginselen van de rechtsstaat zijn (machtenscheiding, grondrechten, wettelijk vastgelegde strafbepalingen, rechtsbescherming tegen de overheid) en de waarden noemen die aan die grondbeginselen ten grondslag liggen.

Subdomein B2: De praktijk van de rechtsstaat

4. De kandidaat kan
 - met voorbeelden uit de actualiteit de spanning weergeven tussen de beginselen van de rechtsstaat enerzijds en de praktijk zoals die door groepen burgers ervaren wordt anderzijds
 - aan de hand van een voorbeeld uitleggen hoe omgevingsfactoren de stabiliteit van de rechtsstaat kunnen beïnvloeden
 - het verschil tussen recht en rechtvaardigheid aannemelijk maken aan de hand van een voorbeeld.

Subdomein B3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

5. De kandidaat kan
 - de waarden en praktijk van de rechtsstaat in Nederland vergelijken met die van enkele andere landen (als bijvoorbeeld Duitsland, Verenigde Staten en Italië)
 - *voorbeelden geven van internationale invloed op het Nederlandse beleid en de Nederlandse regelgeving ten aanzien van de praktijk van de rechtsstaat.*

Domein C Parlementaire democratie

Subdomein C1: Politieke rechten; de structuur van de democratie

6. De kandidaat kan
 - voorbeelden van politieke rechten die inwoners in Nederland hebben, herleiden tot artikelen in de Grondwet
 - de waarden noemen die ten grondslag liggen aan democratie
 - de structuur van de representatieve democratie uitleggen op gemeentelijk, provinciaal, landelijk niveau
 - de structuur van de vertegenwoordiging op EU-niveau uitleggen
 - verschuivingen noemen in beslissingsbevoegdheid van nationaal naar bovennationaal Europees niveau.

Subdomein C2: De praktijk van de parlementaire democratie

7. De kandidaat kan
 - de fasen in het proces van politieke besluitvorming op gemeentelijk, provinciaal, en nationaal niveau beschrijven. Daarbij aannemelijk maken welke actoren een rol spelen in het proces van politieke besluitvorming, vanuit welke belangen en met welke machtsmiddelen, gezien de taken en middelen die hen ter beschikking staan
 - uitleggen door welke factoren de machtsverhouding tussen regering en parlement bepaald worden
 - de belangrijkste politieke stromingen onderscheiden en in voorbeelden de uitgangspunten herkennen
 - standpunten van politieke partijen in verband brengen met politieke stromingen
 - *het verschil beschrijven tussen een parlementair stelsel en een presidentieel stelsel*
 - *het verschil beschrijven tussen een meerderheidsstelsel en een stelsel van evenredige vertegenwoordiging*
 - aan de hand van de rol en functies van massamedia de invloed ervan beschrijven op de politieke besluitvorming

- gevolgen noemen van persconcentratie en monopolievorming voor de werking van de democratie
- de rol van de overheid uitleggen inzake het beleid ten aanzien van de massamedia
- uitleggen wat de betekenis is van de wet Openbaarheid Bestuur voor de werking van de Nederlandse parlementaire democratie
- *aangeven welke factoren de politieke participatie van burgers beïnvloeden en waarom niet een ieder van zijn of haar politieke rechten en mogelijkheden gebruik maakt*
- dilemma's herkennen, die samenhangen met de uitgangspunten van de democratie en de hoofdlijnen van de politieke discussie hierover weergeven
- *uitleggen dat er spanning bestaat tussen representatie en representativiteit.*

Subdomein C3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

8. De kandidaat kan

- op basis van criteria (politieke rechten, vrijheidsrechten) landen typeren als democratie of autocratie (dictatuur)
- een vergelijking maken in de besluitvorming tussen de EU als internationale organisatie met deels supranationale bevoegdheden en de Nederlandse staat
- aangeven in hoeverre de oorspronkelijke doelstellingen van de Europese samenwerking en integratie zijn bereikt en/of nog steeds belangrijk zijn
- de fasen in het proces van politieke besluitvorming op EU-niveau beschrijven. Daarbij aangeven welke actoren een rol spelen in het proces van politieke besluitvorming.

Domein D Verzorgingsstaat

Subdomein D1: Geschiedenis van de verzorgingsstaat

9. De kandidaat kan

- uitleggen onder invloed van welke factoren de verzorgingsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld na de Tweede Wereldoorlog en welke actoren (o.a. welke politieke partijen) erbij betrokken zijn (geweest), vanuit welke motieven
- beschrijven welke positie politieke en maatschappelijke groeperingen bij de besluitvorming over de sociale wetgeving hebben ingenomen en wat hun bijdrage is geweest aan de totstandkoming ervan
- aangeven welke veranderingen zich hebben voltrokken in het zorgvraagstuk en welke gevolgen dit heeft.

Subdomein D2: Sociale rechten en plichten; kenmerken van een verzorgingsstaat

10. De kandidaat kan

- voorbeelden van sociale rechten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet
- voorbeelden van sociale plichten noemen, die in wetgeving zijn vastgelegd
- de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de verzorgingsstaat
- aan de hand van concrete gevallen uitleggen in welke mate een staat als verzorgingsstaat getypeerd kan worden en kenmerken ervan herkennen
- uitleggen welk deel van de zorg in onze samenleving door de staat, het maatschappelijk middenveld en de markt verschaft wordt en welke argumenten aangevoerd worden om dit aandeel in de zorg door de staat, het maatschappelijk middenveld en de markt te laten verschaffen.

Subdomein D3: De praktijk van de verzorgingsstaat

11. De kandidaat kan

- hoofdlijnen aangeven van politieke discussies over de praktijk van de verzorgingsstaat en *de opvattingen van politieke partijen hierover*
- *het proces beschrijven van een mogelijk terugtrekkende rol van de verzorgingsstaat en de wisselwerking die zich daarbij afspeelt tussen politiek en samenleving*
- aangeven welke invloed een bepaalde sociale wet zal hebben op de sociale ongelijkheid
- uitleggen wat het betekent voor de sociale ongelijkheid in een samenleving als individuen of groepen geen gebruik (weten te) maken van hun sociale rechten of niet kunnen voldoen aan hun sociale plichten.

Subdomein D4: Internationale vergelijking en internationale organisaties

12. De kandidaat kan

- *een vergelijking maken tussen de Nederlandse verzorgingsstaat en die in een ander westers land naar typologie (liberale, corporatistische, sociaal-democratische verzorgingsstaat) op basis van achtergronden en praktijk van een sociale wet*
- aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de sociale rechten van de Europese burger.

Domein E Pluriforme samenleving

Subdomein E1: Geschiedenis van de pluriforme samenleving

13. De kandidaat kan

- uitleggen onder invloed van welke factoren de huidige pluriforme samenleving in Nederland is ontstaan
- aangeven welke factoren (waaronder verschuiving van de structuur van de werkgelegenheid, stijging opleidingsniveau, ontwikkeling van de massamedia) invloed uitoefenden op de samenleving (verzuiling, relativismen) en welke actoren hierbij een rol speelden.

Subdomein E2: Grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving

14. De kandidaat kan

- voorbeelden van grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving, herleiden tot artikelen in de Grondwet
- uitleggen wat het verschil is tussen morele verplichtingen en plichten
- de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de grondrechten
- uitleggen wat een pluriforme samenleving inhoudt en kenmerken ervan benoemen (in politiek, cultuur en economie).

Subdomein E3: De praktijk van een pluriforme samenleving

15. De kandidaat kan

- op basis van bronnen aantonen dat migranten en afstammelingen van migranten gemiddeld ongunstiger leefomstandigheden (arbeid, onderwijs, politieke invloed, huisvesting, minder kans op stijging op de maatschappelijke ladder) hebben dan de autochtone meerderheid en verklaren waarom sommige migrantengroepen juist een betere positie hebben dan allochtonen gemiddeld

- gewoonten en gebruiken van groepen die afwijken van de dominante gewoonten en gebruiken (cultuur) in een samenleving terugvoeren op verschillen in socialisatie en cultuur (aangeleerde betekenissen, aangeleerde gedragingen en waarden, cultureel kapitaal)
- uitleggen dat veranderingen in de manier van samenleven en in de maatschappelijke ordening:
 - vaak verband houden met politieke strijd over de verdeling van macht en middelen (mogelijk gevolg: sociale ongelijkheid)
 - het gevolg kunnen zijn van wetenschappelijke en technologische ontwikkeling (rationalisering en modernisering)
- *uitleggen welke verschijnselen verband houden met toenemende of afnemende sociale cohesie (bijvoorbeeld veiligheid, integratie, fraude)*
- uitleggen dat het beleid van de politiek ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen/ asielzoekers stoelt op de Grondwet, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en internationale verdragen (VN-verdragen, Raad van Europa) en dat houdingen van sommige groepen ten aanzien van beperking van immigratie hiermee in strijd zijn
- standpunten van politieke partijen met betrekking tot de problematiek van vluchtelingen en migranten vergelijken en becommentariëren
- *verschillende visies (universalisme tegenover cultureel relativisme) weergeven met het oog op de mogelijkheid om waarden te formuleren als basis voor verklaringen waarin aan alle mensen bepaalde rechten worden toegekend (het Europees Verdrag, respectievelijk VN-verdrag van de Rechten van de Mens).*

Subdomein E4: Internationale vergelijking en internationale organisaties

16. De kandidaat kan

- aangeven welke gevolgen de Europese integratie heeft voor de Nederlandse cultuur en identiteit
- *een vergelijking maken tussen de Nederlandse maatschappij en een ander West-Europees land naar posities en kansen van migranten.*

4.2 Eindtermen maatschappijwetenschappen in het profieldeel

In deze paragraaf hanteren we als basis het geglobaliseerde programma per 2007, waarbij alleen voor de domeinen die onder het schoolexamen vallen de tot 2007 geldende, uitgebreidere eindtermen geplaatst zijn. Deze kunnen een hulpmiddel zijn voor de invulling van de lespraktijk en de methodes.

NB. Voor twee van de drie domeinen die vanaf 2008 onder het centraal examen vallen, domein B Politieke besluitvorming en domein F Criminaliteit en rechtsstaat, zijn de stofomschrijvingen in een aparte commissie bijgesteld en geactualiseerd. Het derde centraal examendomein (domein C Massamedia) is recentelijk geactualiseerd. Zie de syllabus maatschappijleer/maatschappijwetenschappen havo/vwo (Herziening examenprogramma. Syllabus centraal examen met ingang van 2008) die te vinden is op: <http://www.eindexamen.nl>.

Docenten en auteurs van methodes kunnen verder een beroep doen op de uitgebreidere domeinbeschrijvingen zoals die onder regie van de CEVO in de afgelopen jaren uitgebracht zijn. We verwijzen naar deze beschrijvingen die te vinden zijn op: <http://www.digischool.nl/ma/examenstof.htm>

Naast de domeinen voor het centraal examen zijn hier de volgende domeinen voor het schoolexamen uitgebreid beschreven, voorzien van het jaar van uitgifte:

- domein A Vaardigheden en benaderingswijzen (2002)
- domein D Multiculturele samenleving (2000)
- domein E Mens en werk (2005)
- domein G Milieu en beleid (2000)
- domein H Ontwikkelingssamenwerking (2002).

Opgemerkt moet worden dat niet steeds voor zowel havo als vwo een actualisering heeft plaatsgevonden van de beschrijving. Soms zal men dus te rade moeten gaan bij de recentere domeinbeschrijving van havo dan wel vwo.

In deze paragraaf zijn, zoals gezegd, de tot 2007 geldende eindtermen toegevoegd. Ze zijn enigszins bijgesteld of geactualiseerd voor wat betreft de eindtermen van domein D Multiculturele samenleving, domein G Milieu en beleid en domein H Ontwikkelingssamenwerking. Van deze domeinen bestaat immers geen recente uitgebreide domeinbeschrijving (in tegenstelling tot domein E). De aanpassingen zijn beperkt gebleven tot enkele actualisering en het verbeteren van onduidelijke of inadequate beschrijvingen.

Voor deze domeinen (D, H en G) is het van belang dat de uitgebreidere domeinbeschrijvingen op korte termijn geactualiseerd worden. Vooralsnog moeten docenten en auteurs het met de sterk gedateerde omschrijvingen doen. We voelen ons dan ook zeer bezwaard om nog naar deze deels inadequate beschrijvingen te moeten verwijzen.

In dit opzicht is het interessant te melden dat in 2005 een commissie aan de slag is gegaan met het schrijven van een nieuw programma voor maatschappijwetenschappen. De commissie staat onder voorzitterschap van prof. Paul Schnabel. Het advies voor het nieuwe examenprogramma zal maart 2007 aan de minister opgeleverd worden.

In de onderstaande omschrijvingen staan de geglobaliseerde eindtermen (het officiële programma per 2007) telkens in vet en cursief afgedrukt. Daarna volgen steeds de huidige eindtermen (soms enigszins bijgesteld) in normaal lettertype en met de tot 2007 geldende nummeraanduiding.

4.2.1 Havo

Domein A Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. *De kandidaat kan*

- *met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk verschillende typen vragen herkennen en zelfstandig vragen formuleren*
- *uit bronnenmateriaal over een concreet maatschappelijk vraagstuk, op basis van gegeven of zelf geformuleerde vragen, bruikbare gegevens selecteren*
- *(verworven) informatie over een concreet maatschappelijk vraagstuk vanuit gegeven of zelf geformuleerde vragen mede met behulp van ICT verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken*
- *de resultaten van een leeractiviteit overdragen naar anderen*
- *bij raadplegen, verwerken en presenteren van informatie gebruikmaken van toepassingen van ICT.*

De kandidaat kan

1. met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk verschillende typen vragen herkennen en zelfstandig vragen formuleren.

Daarbij kan hij

- onderscheid maken tussen
 - beschrijvende vragen
 - verklarende vragen
 - evaluatieve vragen
- onderscheid maken tussen een vraagstelling en een hypothese

2. uit bronnenmateriaal over een concreet maatschappelijk vraagstuk en op basis van gegeven of zelf geformuleerde vragen bruikbare gegevens selecteren.

Daarbij kan hij

- zijn informatiebehoefte vaststellen
- beschikbare informatiebronnen inventariseren, waaronder vakliteratuur, massamedia en (multimediale)bestanden; gegevensbanken en informatiesystemen
- relevante informatiebronnen selecteren
- uit beschikbare informatiebronnen bruikbare gegevens selecteren, met behulp van ICT
- aanvullende informatie verzamelen door middel van interview en enquête

3. (verworven) informatie over een concreet maatschappelijk vraagstuk vanuit gegeven of zelf geformuleerde vragen mede met behulp van ICT verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken.

Daarbij kan hij

- de betrouwbaarheid en validiteit van informatie vaststellen door na te gaan waar deze vandaan komt, op welke wijze zij is verzameld en hoe zij is weergegeven
- de representativiteit van informatie vaststellen door meerdere bronnen met elkaar te vergelijken
- feiten onderscheiden van meningen, van vooroordelen en van stereotypen
- aan de hand van de begrippen selectieve perceptie en referentiekader beargumenteren welke factoren een objectieve weergave van de sociale en politieke werkelijkheid in de weg kunnen staan
- maatstaven aanleggen voor het zo objectief mogelijk omgaan met informatie
- elementaire statistische informatie interpreteren;
- herkennen dat onderzoeksresultaten een beeld van de werkelijkheid geven dat mede bepaald wordt door de gehanteerde vraagstelling en de vertaling daarvan in een onderzoeksinstrument
- met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk een beargumenteerd standpunt formuleren en dit standpunt relateren aan:
 - zelfstandig verworven en verwerkte informatie
 - fundamentele waarden en normen, zoals weergegeven in de Grondwet en internationale verdragen
 - de uitgangspunten van de belangrijkste politieke stromingen in ons land
 - mogelijke sociale en politieke consequenties van het standpunt

4. de resultaten van een leeractiviteit overdragen naar anderen.

Daarbij kan hij

- een geëigend medium kiezen
- rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden
- een gestructureerde, zakelijke tekst schrijven als basis voor een schriftelijke, mondelinge of audiovisuele presentatie
- daarbij gebruik maken van de mogelijkheden van ICT

5. bij raadplegen, verwerken en presenteren van informatie gebruik maken van toepassingen van ICT.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden

2. *De kandidaat kan een eenvoudig sociaal-wetenschappelijk onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk vraagstuk en daarbij de benaderingswijzen van maatschappijleer toepassen.*

De kandidaat kan

6. een eenvoudig sociaal-wetenschappelijk onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk vraagstuk.
Daarbij kan hij de benaderingswijzen van maatschappijleer toepassen, alsmede
 - in de fase van voorbereiding
 - een probleemstelling of hypothese formuleren
 - de probleemstelling of hypothese uitwerken in relevante deelvragen
 - uitgaande van de probleemstelling of hypothese relevante bronnen verzamelen
 - een afgewogen activiteiten- en tijdsplanning opstellen
 - in de fase van uitvoering
 - de relevantie, validiteit en representativiteit van informatie vaststellen met het oog op de probleemstelling of hypothese
 - informatie met het oog op de probleemstelling of hypothese per deelvraag ordenen en beschrijven
 - op basis van de informatie uit de deelvragen een beredeneerde conclusie ten aanzien van de probleemstelling of hypothese formuleren
 - de gemaakte activiteiten- en tijdsplanning volgen
 - in de fase van afsluiting en evaluatie:
 - de onderzoeksresultaten op samenhangende wijze presenteren en verdedigen
 - het verloop en de resultaten van het onderzoek beoordelen, mede in relatie met de gemaakte activiteiten- en tijdsplanning.

Subdomein A3: Benaderingswijzen

3. *De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij gebruikmaken van de benaderingswijzen van maatschappijleer:*
 - *de politiek-juridische benaderingswijze*
 - *de sociaal-economische benaderingswijze*
 - *de sociaal-culturele benaderingswijze*
 - *de veranderings- en vergelijkende benaderingswijze.*

De kandidaat kan

7. concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij gebruik maken van de benaderingswijzen van maatschappijleer.
Daarbij kan hij
 - de politiek-juridische benaderingswijze toepassen:
 - een korte beschrijving geven van aard, omvang en ontstaansgeschiedenis en uitleggen waarom het vraagstuk een sociaal en politiek probleem is

- beschrijven welk beleid c.q. welke regelgeving door de overheid is ontwikkeld
- in het overheidsbeleid politiek-ideologische visies en belangen herkennen
- groeperingen herkennen die erbij betrokken zijn
- van betrokken groeperingen aangeven welke mogelijkheden zij hebben om het beleid te beïnvloeden en herkennen welke mogelijkheden zij daadwerkelijk benutten
- de sociaal-economische benaderingswijze toepassen:
 - van de betrokken groeperingen aangeven welke belangen zij hebben, c.q. nastreven
 - herkennen in hoeverre de nagestreefde belangen en ideologische oriëntaties samenhangen met de sociale en economische posities van de betrokken groeperingen
- de sociaal-culturele benaderingswijze toepassen:
 - van de betrokken groeperingen aangeven welke opvattingen zij hebben over de aard, de oorzaken en het gewenste beleid
 - in de opvattingen van betrokken groeperingen normatieve uitgangspunten herkennen en deze in verband brengen met ideologische en levensbeschouwelijke oriëntaties
- de veranderings- en vergelijkende benaderingswijze toepassen:
 - veranderingen aangeven in overheidsbeleid en in opvattingen van betrokken groeperingen en deze aspecten vergelijken met die in andere samenlevingen.

Subdomein A4: Oriëntatie op studie en beroep

In het examenprogramma zijn geen eindtermen opgenomen bij dit subdomein.

Ons voorstel was de volgende tekst op te nemen:

De kandidaat kan informatie inwinnen over vervolgopleidingen waarin maatschappijleer een rol speelt en nagaan in hoeverre hij capaciteiten en interesses bezit die daarop aansluiten.

8. De kandidaat heeft informatie ingewonnen over vervolgopleidingen waarin het vak maatschappijleer een rol speelt.
9. De kandidaat is nagegaan in hoeverre hij een studiehouding, belangstelling en vaardigheden bezit die wenselijk dan wel noodzakelijk worden geacht voor vervolgopleidingen.

Keuzedomein D Multiculturele samenleving

Dit domein is zeer sterk aan actualisering toe; eindtermen zijn (enigszins) verouderd of moeten aangevuld worden. Dat geldt zeker voor de uitgebreide domeinbeschrijvingen die op de website van digischool (zie inleiding van paragraaf 4.2) te vinden zijn.

Hier beperken we ons tot het benoemen van een aantal wezenlijke punten die met name gelden voor de uitgebreide domeinbeschrijvingen en die nodig bijgesteld moeten worden, maar die eigenlijk niet passen binnen de kaders van het zogenaamd klein onderhoud.

- Binnen het gehele domein moeten de voorbeelden van wetgeving geactualiseerd worden. Het gaat onder meer om de rol van de EU (Schengen-akkoord), alsmede veranderingen in de Nederlandse vreemdelingenwetgeving, de asielpprocedure, het uitzettingsbeleid en het door minister Verdonk veranderde minderhedenbeleid. Ook de Wet Gelijke Behandeling verdient aandacht.
- Ontwikkelingen in de samenleving zijn, zeker wat betreft de multiculturele samenleving, niet stil blijven staan. Bij allochtone groepen gaat de scholingsgraad vooruit, daalt het geboorteniveau, verandert de situatie op de arbeidsmarkt, etc. Recente studies Rapportage Minderheden van het Sociaal Cultureel Planbureau kunnen hiervoor als bron dienen. De problematiek van de discussie rondom de 'zwarte' en 'witte' scholen hoort (zeker in de uitgebreide domein-)beschrijving meegenomen te worden.
- Standpunten van politieke partijen zijn veranderd. Vanuit de politiek en de samenleving is er meer druk op de integratieproblematiek gekomen. Standpunten lijken zich te hebben verhard.
- Ook de inzichten met betrekking tot pull- en pushfactoren die aan de basis van migratie liggen moeten inmiddels geactualiseerd worden, onder meer door veranderde regelgeving vanuit de EU.
- De spanning tussen grondrechten zoals vastgelegd in de Grondwet mag in dit domein eigenlijk niet onvermeld blijven.

Subdomein D1: Multiculturele samenleving

12. De kandidaat kan een beschrijving geven van de Nederlandse samenleving als een multiculturele samenleving en de aanwezigheid van de grootste allochtone groepen verklaren.

De kandidaat kan

23. een beschrijving geven van de Nederlandse samenleving als een multiculturele en multi-etnische samenleving.

Daarbij kan hij

- omschrijven wat onder het begrip multiculturele samenleving wordt verstaan
- aan de hand van voorbeelden omschrijven op welke wijze etnische groepen in Nederland zich van elkaar onderscheiden
- uitleggen dat de samenleving door de aanwezigheid van verschillende etnische groepen te maken krijgt met (nieuwe) maatschappelijke vraagstukken
- aangeven welke problemen zich voordoen bij de verschillende benamingen voor allochtonen en etnische groepen

24. de aanwezigheid in Nederland van de grootste allochtone etnische groepen verklaren.

Daarbij kan hij

- aangeven om welke redenen (oorzaken en motieven) mensen migreren en waarom de migratie de laatste decennia is toegenomen
- voor de belangrijkste allochtone etnische groepen in Nederland de oorzaken en motieven voor hun komst beschrijven
- voor de grootste groepen aangeven om welke redenen zij naar Nederland geëmigreerd zijn en wat hun globale omvang is
- uitleggen welke factoren van invloed zijn op de groei van etnische groepen

25. het verschijnsel migratie uit en naar Nederland in historisch perspectief plaatsen.

Subdomein D2: Overheidsbeleid

13. *De kandidaat kan de uitgangspunten en hoofdlijnen van vreemdelingenbeleid en minderhedenbeleid verwoorden en de standpunten van politieke partijen met betrekking tot genoemd beleid vergelijken en becommentariëren.*

De kandidaat kan

26. uitleggen dat beleid ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen, vluchtelingen en asielzoekers stoelt op de Grondwet, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en internationale verdragen (met name de Europese Verklaring voor Rechten van de Mens (EVRM) en het Vluchtelingenverdrag van Genève).
27. de uitgangspunten en hoofdlijnen van het vreemdelingenbeleid verwoorden. Daarbij kan hij
- de hoofdlijnen van het vreemdelingenbeleid beschrijven
 - de procedure van een asielaanvraag beschrijven
 - uitleggen waarom het vreemdelingenbeleid zich in de loop van de tijd heeft gewijzigd
 - argumenten becommentariëren van voor- en tegenstanders van een restrictief vreemdelingenbeleid
 - argumenten bij opmerkelijke verschillen tussen standpunten van politieke partijen met betrekking tot het vreemdelingenbeleid verwoorden en een eigen standpunt beargumenteren
 - het verschil aangeven tussen vreemdelingen, vluchtelingen en asielzoekers
28. de hoofdlijnen van het minderhedenbeleid beschrijven. Daarbij kan hij
- de ontwikkelingen in het minderhedenbeleid schetsen en de oorzaken van veranderingen daarin beschrijven
 - voorbeelden geven van (mogelijke) maatregelen die de kansen van etnische minderheden op sociale mobiliteit en op een verbetering van hun maatschappelijke positie kunnen bevorderen, met name voor de arbeidsmarkt, het onderwijs en de woningmarkt
29. standpunten van politieke partijen met betrekking tot het minderhedenbeleid vergelijken en becommentariëren.

Subdomein D3: Maatschappelijke positie

14. *De kandidaat kan verschillende visies onderscheiden die een verklaring geven voor de maatschappelijke positie van etnische minderheden voor wat betreft arbeid en inkomen, onderwijs en huisvesting.*

De kandidaat kan

30. verschillende visies onderscheiden die een verklaring geven voor de maatschappelijke positie van etnische minderheden, voor wat betreft arbeid en inkomen, onderwijs en huisvesting. Daarbij kan hij
- verschillende verklaringen geven voor de sociale stratificatie van een samenleving
 - de groepen in de verschillende maatschappelijke lagen typeren op basis van sociaal-economische kenmerken
 - uitleggen welke gevolgen de maatschappelijke positie van mensen heeft voor hun bestaan

31. uitleggen in hoeverre de Nederlandse samenleving een open karakter heeft en daarmee stijgings- en dalingskansen geeft op de maatschappelijke ladder.
Daarbij kan hij
- omschrijven wat onder sociale mobiliteit kan worden verstaan
 - de huidige Nederlandse samenleving vergelijken met meer gesloten samenlevingen waarin minder kansen zijn op sociale mobiliteit
32. een verklaring geven voor de veelal lage maatschappelijke positie van etnische minderheden, voor wat betreft arbeid en inkomen, onderwijs en huisvesting.
Daarbij kan hij
- voor factoren die de maatschappelijke positie bepalen van etnische minderheden het onderscheid maken van positietoewijzing en positieverwerving en daar voorbeelden van geven
 - de achterstandspositie van etnische minderheden op de arbeidsmarkt, de woonsituatie en in het onderwijs verklaren
 - de gevolgen van deze achterstandspositie van etnische groepen in de samenleving als geheel omschrijven
 - de (achterstands)positie van etnische minderheden in de woonsituatie schetsen en verklaren
 - de positie van etnische minderheden in het onderwijs schetsen en verklaren.

Subdomein D4: Cultuur en discriminatie

15. De kandidaat kan de verhouding tussen allochtone groepen en autochtone groepen in Nederland beschrijven en mogelijke oorzaken en gevolgen van discriminatie aangeven.

De kandidaat kan

33. het belang en de functies van cultuur in de samenleving met voorbeelden verduidelijken.
Daarbij kan hij
- verschillende aspecten van het begrip cultuur onderscheiden
 - omschrijven wat onder waarden en normen wordt verstaan en in aangeboden materiaal waarden herkennen die het gedrag van mensen mede bepalen
 - omschrijven wat wordt verstaan onder 'dominante cultuur' en 'subcultuur'
 - uitleggen dat cultuur niet 'aangeboren' is, maar in een proces van socialisatie wordt aangeleerd en eigen gemaakt
34. met concrete voorbeelden verduidelijken dat de Nederlandse samenleving bestaat uit verschillende groepen met verschillende (sub)culturen.
Daarbij kan hij
- voorbeelden geven van verschillen binnen één (etnische) bevolkingsgroep
 - voorbeelden geven van verschillen tussen de (sub)culturen van etnische minderheden en de dominante cultuur
35. de verhouding tussen allochtone groepen en autochtone groepen in Nederland schetsen.
Daarbij kan hij
- onderscheid maken tussen positieverwerving en positietoewijzing als het gaat om factoren die de culturele positie van etnische minderheden bepalen
 - uitleggen waarom mensen geneigd zijn zich af te zetten tegen leden van andere groepen
 - verklaringen geven voor (negatieve) stereotypering van andere groepen

- uitleggen waarom stereotypen en vooroordelen kunnen leiden tot discriminatie / racisme
36. mogelijke oorzaken en gevolgen aangeven van discriminatie.
Daarbij kan hij
- het begrip discriminatie omschrijven en voorbeelden van discriminatie herkennen
 - enkele maatschappelijke en persoonlijke gevolgen van discriminatie noemen.

Keuzedomein E Mens en werk

Subdomein E1: Politieke visies en verzorgingsstaat

16. De kandidaat kan:

- *aangeven welke visies de belangrijkste politieke stromingen en politieke partijen in Nederland hebben op sociaal-economische vraagstukken en op de rol die de overheid op sociaal-economisch terrein dient te spelen*
- *de ontwikkeling van de verzorgingsstaat beschrijven en verschillende visies hierop benoemen*
- *aangeven op welke verschillende manieren de overheid betrokken is bij het sociaal-economisch proces.*

De kandidaat kan

37. aangeven welke visies de belangrijkste politieke stromingen in Nederland hebben op sociaal- economische vraagstukken en op de rol die de overheid op sociaal- economisch terrein dient te spelen.
Daarbij kan hij
- kenmerken noemen van de visies van de politieke stromingen op de rol van de overheid op sociaal-economisch terrein en t.a.v. belangrijke sociaal- economische vraagstukken (met name werkgelegenheid)
 - verwoorden wat er in de Grondwet over werkgelegenheid en in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens over het recht op arbeid is opgenomen en verwoorden in welke zin deze beginselen een rol spelen in het overheidsbeleid
38. de ontwikkeling van de verzorgingsstaat schetsen en verschillende visies hierop herkennen.
Daarbij kan hij
- uitleggen wat wordt bedoeld met een verzorgingsstaat en in (concrete) voorbeelden kenmerken van de verzorgingsstaat herkennen
 - uitleggen welke uitgangspunten van politieke stromingen geleid hebben tot de ontwikkeling van de verzorgingsstaat
 - hoofdlijnen van de concrete discussie over de verzorgingsstaat aangeven en in (concrete) voorbeelden herkennen
 - aangeven welke opvattingen politieke stromingen hebben over de verzorgingsstaat en deze opvattingen herkennen in (concrete) voorbeelden
39. aangeven op welke verschillende manieren de overheid betrokken is bij het sociaal-economisch proces en deze herkennen in (concrete) voorbeelden.
Daarbij kan hij
- aangeven op welke manieren de overheid actief kan zijn op belangrijke beleidsterreinen zoals werkgelegenheid, arbeidsomstandigheden, arbeidsvoorwaarden, sociale wetgeving, emancipatiebeleid
 - uitleggen waarom juist de overheid bepaalde goederen en diensten produceert en dat de mate waarin de overheid dit doet ter discussie staat

- de omvang van de werkloosheid in Nederland globaal aangeven en soorten van werkloosheid herkennen
- de functies van de SER en de Stichting van de Arbeid omschrijven.

Subdomein E2: Arbeidsverhoudingen

17. De kandidaat kan van de belangrijkste groeperingen die betrokken zijn bij arbeid aangeven wat hun belangen zijn, hoe ze georganiseerd zijn en wat hun onderlinge verhoudingen zijn.

De kandidaat kan

40. de economische verhoudingen in Nederland beschrijven met behulp van de begrippen 'vrije ondernemingsgewijze productie' en 'gemengde economie'.
41. maatschappelijke groeperingen noemen die betrokken zijn bij arbeid en aangeven wat hun belangen zijn, hoe ze zijn georganiseerd, en wat hun onderlinge verhoudingen zijn.

Daarbij kan hij

- uitleggen hoe werknemers en werkgevers in ons land zijn georganiseerd en de belangrijkste van deze organisaties noemen
- in (concrete) voorbeelden belangen herkennen die gelden voor werknemers
- in (concrete) voorbeelden belangen herkennen die gelden voor werkgevers
- aangeven dat vakbonden op verschillende manieren belangen behartigen
- aangeven welke middelen werknemers- en werkgeversorganisaties hebben om voor hun belangen op te komen en deze herkennen in (concrete) voorbeelden
- omschrijven welke toetsingsnormen de rechter gebruikt als deze moet oordelen over het al dan niet geoorloofd zijn van een staking en deze normen herkennen in (concrete) voorbeelden
- in (concrete) voorbeelden factoren herkennen die van invloed zijn op de mate waarin werknemers- en werkgeversorganisaties erin slagen op te komen voor hun belangen, alsmede een gemotiveerd standpunt innemen over het optreden van deze organisaties
- een gemotiveerde mening geven over de (veranderende) betekenis van de vakbeweging in de samenleving
- voorbeelden geven van overleg op verschillende niveaus van werkgevers en werknemers
- uitleggen wat het verschil is tussen harmonie- en conflictdenken bij het overleg tussen werkgevers en werknemers
- uitleggen wat een ondernemingsraad is en welke bevoegdheden deze heeft.

Subdomein E3: Arbeidsverdeling

18. De kandidaat kan uitleggen welke gevolgen een voortschrijdende arbeidsverdeling heeft voor mens en samenleving.

De kandidaat kan

42. uitleggen welke gevolgen arbeids(ver)deling kan hebben voor een samenleving. Daarbij kan hij
 - aan de hand van (concrete) voorbeelden uitleggen wat wordt bedoeld met technische en maatschappelijke arbeids(ver)deling
 - uitleggen dat arbeids(ver)deling gevolgen heeft voor de sociale structuur

- de relatief slechte positie verklaren van bepaalde groepen op de arbeidsmarkt
 - voorbeelden geven van maatregelen, die zijn bedoeld voor het verbeteren van de positie van bepaalde groepen op de arbeidsmarkt
43. enkele sociale verschijnselen herkennen en omschrijven die samenhangen met een voortschrijdende arbeidsverdeling.

Daarbij kan hij onder meer de volgende verschijnselen herkennen en omschrijven: individualisering van de samenleving, flexibilisering van de arbeid, fragmentering van sociale rollen.

44. ten aanzien van een concreet maatschappelijk vraagstuk verschillende belangen van betrokken groepen en individuen onderscheiden en uitleggen hoe deze belangen samenhangen met hun maatschappelijke positie.

Daarbij kan hij

- van de betrokken groepen aangeven welke belangen zij hebben c.q. nastreven
- de maatschappelijke ongelijkheid in de Nederlandse samenleving en de gevolgen daarvan verklaren. Dit houdt in:
 - verschillende verklaringen geven voor sociale stratificatie in een samenleving
 - de groepen in de verschillende maatschappelijke lagen typeren op basis van sociaal-economische kenmerken
- uitleggen welke gevolgen de maatschappelijke positie van mensen heeft voor hun bestaan
- uitleggen in hoeverre de Nederlandse samenleving een open karakter heeft en daarmee stijgings- en dalingskansen geeft op de maatschappelijke ladder. Dit houdt in:
 - omschrijven wat onder sociale mobiliteit kan worden verstaan
 - de huidige Nederlandse samenleving vergelijken met meer gesloten samenlevingen waarin minder kansen zijn op sociale mobiliteit.

Subdomein E4: Arbeid en informatisering

19. De kandidaat kan de invloed van informatisering op arbeid en samenleving beschrijven.

De kandidaat kan

45. de invloed van informatisering op arbeid en samenleving beschrijven.

Daarbij kan hij

- omschrijven wat wordt bedoeld met de informatisering van arbeid en daarvan voorbeelden geven voor de verschillende beroepssectoren
- uitleggen dat de introductie van informatietechnologie in de samenleving sociale en maatschappelijke vraagstukken oproept
- van verschillende (informatie)technologische innovaties aangeven wat de (mogelijke) consequenties hiervan zijn voor de werkgelegenheid
- (mogelijke) consequenties beschrijven van de introductie van informatietechnologie op arbeidsomstandigheden/kwaliteit van het werk
- uitleggen dat informatietechnologie mogelijkheden biedt voor een andere arbeidsoriëntatie
- uitleggen dat de introductie van informatietechnologie mogelijkheden biedt voor een andere arbeidsorganisatie.

Subdomein E5: Betekenis en waardering van werk

20. De kandidaat kan uitleggen wat de betekenis is van werk voor mens en samenleving.

De kandidaat kan

46. uitleggen wat de betekenis is van werk voor mens en samenleving.
Daarbij kan hij
- het begrip arbeid omschrijven
 - aan de hand van (concrete) voorbeelden uitleggen wat wordt bedoeld met de materiële en immateriële functies die arbeid voor individuele mensen kan hebben
 - factoren benoemen die van invloed zijn op de mate waarin werk maatschappelijk gewaardeerd wordt
 - factoren noemen die van invloed zijn op de wijze waarop men de kwaliteit van werk ervaart
47. in (concrete) voorbeelden verschillen in het denken over arbeid en het arbeidsethos herkennen en daarbij de discussie over een basisinkomen betrekken.
48. de discussie rondom een basisinkomen in verband brengen met verschillende opvattingen over de betekenis van werk voor mens en samenleving.

Keuzedomein G Milieu en beleid

Subdomein G1: Milieu als maatschappelijk probleem

26. De kandidaat kan:

- *uitleggen waarom het milieuprobleem een sociaal en politiek probleem is*
- *verband leggen tussen milieuproblematiek en de industriële samenleving.*

De kandidaat kan

65. uitleggen waarom het milieuprobleem een sociaal en politiek probleem is.
Daarbij kan hij
- het begrip milieu nader omschrijven
 - soorten schadelijke ingrepen in het milieu onderscheiden
 - voorbeelden geven van dilemma's die zich voordoen, wanneer de overheid, het bedrijfsleven of individuele burgers in hun beleid/gedrag proberen rekening te houden met het milieu (probleem van collectieve actie)
 - aangeven hoe door de overheid, het bedrijfsleven en door burgers pogingen worden ondernomen om de milieuproblematiek aan te pakken
 - een beargumenteerd standpunt innemen over concrete kwesties die verband houden met het milieuprobleem
 - kennis en inzichten ten aanzien van het milieuvraagstuk in verband brengen met zijn eigen opvattingen en gedragingen
66. uitleggen dat sociaal-economische, demografische en geografische kenmerken van een samenleving van invloed zijn op de aard en omvang van de milieuproblematiek.
Daarbij kan hij
- het verband leggen tussen milieuproblematiek en de industriële samenleving
 - het milieuprobleem in verband brengen met specifieke demografische en geografische kenmerken van de Nederlandse samenleving.

Subdomein G2: Overheid

27. De kandidaat kan uiteenzetten op welke wijze de landelijke overheid, de provincie, de gemeente, de EU en internationale instanties zich met milieu bezighouden.

De kandidaat kan

67. taken en verantwoordelijkheden van regionale, landelijke en internationale instanties op het gebied van milieu omschrijven en hiervan concrete voorbeelden geven.

Daarbij kan hij

- uiteenzetten op welke wijze de landelijke overheid zich met milieubeleid bezighoudt
- enkele belangrijke milieutaken omschrijven van de provincie en de gemeente
- hoofdlijnen van het milieubeleid van de EU omschrijven
- uiteenzetten op welke wijze internationale instanties zich met milieu bezighouden

68. de inhoud van het landelijk milieubeleid omschrijven.

Daarbij kan hij

- uitgangspunten van het landelijk beleid omschrijven en herkennen
- aangeven over welke instrumenten de overheid beschikt om beleid te ontwikkelen en bij te sturen
- sturingsmechanismen op financieel-economisch terrein noemen en herkennen
- voorbeelden geven van regulering via de markt
- voorbeelden geven van milieuwetgeving het verband leggen tussen het milieubeleid en hoofdlijnen van de milieuwetgeving.

Subdomein G3: Maatschappelijke organisaties

28. De kandidaat kan belangen(afwegingen) onderscheiden die een rol spelen bij de positiebepaling van het bedrijfsleven, werkgevers- en werknemersorganisaties en andere maatschappelijke organisaties ten aanzien van het milieu(beleid).

De kandidaat kan

69. uitleggen dat bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties als (pressiegroepen) invloed uitoefenen op het milieubeleid. Hij kan dit aan de hand van concrete voorbeelden toelichten.

Daarbij kan hij

- uitleggen op welke wijze het bedrijfsleven betrokken is bij het milieubeleid van de overheid
- maatschappelijke groeperingen onderscheiden die actief zijn op het terrein van het milieu
- uitleggen op welke wijze deze maatschappelijke groeperingen betrokken kunnen zijn bij het milieubeleid van de overheid

70. belangen(afwegingen) onderscheiden die een rol spelen bij de positiebepaling van werkgevers- en werknemersorganisaties ten aanzien van het milieu(beleid).

Daarbij kan hij

- aangeven dat werkgevers- en werknemersorganisaties zowel gemeenschappelijke als tegengestelde belangen hebben ten aanzien van het milieu(beleid)

- aangeven voor welke dilemma's werkgevers- en werknemersorganisaties zich geplaatst zien bij het bepalen van een standpunt ten aanzien van het milieu(beleid)
- motieven en belangen noemen op basis waarvan bedrijven proberen hun producten en productieprocessen milieuvriendelijker te maken.

Subdomein G4: Mondiaal niveau

29. De kandidaat kan:

- *de milieuproblematiek in verband brengen met de sociaal-economische verhoudingen op mondiaal niveau*
- *uitleggen wat het belang is van duurzame ontwikkeling voor het mondiale milieuvraagstuk.*

De kandidaat kan

71. de milieuproblematiek in verband brengen met de sociaal-economische verhoudingen op mondiaal niveau.

Daarbij kan hij

- een verband leggen tussen het ontstaan van milieuproblemen en de ontwikkeling van geïndustrialiseerde samenlevingen
- aan de hand van concrete voorbeelden uitleggen op welke wijze de milieuproblematiek zich manifesteert in de Derde Wereld

72. uitleggen wat het belang is van duurzame ontwikkeling voor het mondiale milieuvraagstuk.

Daarbij kan hij

- aan de hand van concrete voorbeelden uitleggen wat wordt verstaan onder duurzame ontwikkeling
- uitleggen wat duurzame ontwikkeling voor de Derde Wereld betekent
- voorbeelden geven van problemen bij het streven naar duurzame ontwikkeling.

Subdomein G5: Milieu en cultuur

30. De kandidaat kan waarden, normen en gedrag van individuen, van maatschappelijke organisaties en politieke partijen onderscheiden met betrekking tot milieuproblemen.

De kandidaat kan

73. waarden en normen onderscheiden met betrekking tot milieuproblemen en dit aan de hand van concrete voorbeelden uitleggen.

Daarbij kan hij

- het verband uitleggen tussen het consumptiepatroon en milieuproblemen
- voorbeelden geven van toegenomen/afgenomen milieubesef en milieuvriendelijk gedrag
- centrale waarden en doelstellingen omschrijven die worden nagestreefd door diverse milieugroeperingen
- op basis van aangeboden informatie het standpunt van een politieke partij met betrekking tot een milieuprobleem noemen en beargumenteren
- een standpunt van een politieke partij met betrekking tot een milieuprobleem - voorzover typerend voor de achterliggende stroming - met deze stroming in verband brengen

74. uitleggen welke invloed individueel gedrag heeft op de milieuproblematiek. Daarbij kan hij
- voorbeelden geven van milieuvriendelijk en milieuvriendelijk gedrag
 - aangeven dat de houding ten aanzien van het milieu persoonlijk en maatschappelijk bepaald is
 - sociaal-psychologische factoren noemen en herkennen die van invloed zijn op milieugegedrag
 - factoren noemen en herkennen die milieuvriendelijk gedrag kunnen belemmeren
 - factoren noemen en herkennen die milieuvriendelijk gedrag kunnen bevorderen.

Keuzedomein H Ontwikkelingssamenwerking

Subdomein H1: Ontwikkelingssamenwerking en beleid

31. *De kandidaat kan aangeven welke motieven en belangen een rol spelen in het ontwikkelingsbeleid van Nederland en andere donorlanden.*

De kandidaat kan

75. doeleinden en uitgangspunten van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking herkennen in gegeven materiaal over verschillende vormen van ontwikkelingssamenwerking/hulp. Daarbij kan hij
- uitleggen wat wordt bedoeld met ontwikkelingssamenwerking
 - aangeven waarom onderontwikkeling een sociaal en politiek probleem is
 - in het Nederlandse beleid verschillende vormen van ontwikkelingssamenwerking/hulp onderscheiden
 - uitleggen dat aan ontwikkelingsbeleid verschillende visies en belangen ten grondslag kunnen liggen
 - de omvang van de Nederlandse hulpinspanning en de besteding ervan beschrijven
 - veranderingen in het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid beschrijven en verklaren
 - aangeven welke economische, humanitaire, politieke, culturele en militaire motieven en belangen een rol spelen in het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid van Nederland en andere donorlanden
76. in concrete voorbeelden ontwikkelingsstrategieën/modellen herkennen en met elkaar vergelijken.
77. (politiek-ideologische) visies herkennen in standpunten van politieke partijen en de regering ten aanzien van ontwikkelingssamenwerking. Daarbij kan hij
- aangeven op welke punten de standpunten van politieke partijen inzake ontwikkelingssamenwerking overeenkomen en/of verschillen
78. argumenten onderscheiden die aangevoerd worden voor en tegen ontwikkelingssamenwerking/hulp.
79. een beargumenteerd standpunt verwoorden over de effectiviteit van vormen van ontwikkelingssamenwerking.

Subdomein H2: Nationale en internationale organisaties

32. De kandidaat kan uitleggen welke rol medefinancieringsorganisaties en internationale organisaties spelen in het terugdringen van onderontwikkeling.

De kandidaat kan

80. uitleggen welke rol medefinancieringsorganisaties en burgers spelen in het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid.

Daarbij kan hij

- doelen en werkwijze omschrijven van deze organisaties
- enkele mogelijkheden beschrijven voor individuele burgers om een bijdrage te leveren aan ontwikkelingssamenwerking
- voor- en nadelen van deze vorm van ontwikkelingssamenwerking/hulp noemen.

Subdomein H3: Economische betrekkingen

33. De kandidaat kan uitleggen hoe in het ontwikkelingsbeleid van Nederland en van andere westerse landen of internationale organisaties rekening kan worden gehouden met de economische belangen van de Derde Wereld.

81. beschrijven wat internationale organisaties doen of zouden kunnen doen aan het terugdringen van onderontwikkeling en herkennen welke rol de internationale verhoudingen spelen binnen die organisaties.

Daarbij kan hij

- onderscheid maken tussen bilaterale en multilaterale hulp aan derdewereldlanden en van beide soorten hulp voor- en nadelen noemen
- aangeven welke rol VN-organisaties kunnen spelen bij het terugdringen van onderontwikkeling
- de taak van een aantal andere (dan VN-) organisaties beschrijven, die een rol spelen bij het terugdringen van onderontwikkeling

82. uitleggen welke economische betrekkingen Nederland onderhoudt met derdewereldlanden.

Daarbij kan hij

- uitleggen hoe in het Nederlandse ontwikkelingssamenwerkingsbeleid rekening gehouden zou kunnen worden met de economische belangen van de derde wereld
- positieve en negatieve aspecten onderscheiden aan het functioneren van transnationale ondernemingen in derdewereldlanden
- met voorbeelden duidelijk maken welke sociaal-economische effecten ontwikkelingssamenwerking kan hebben voor derdewereldlanden
- met voorbeelden duidelijk maken welke sociale en economische effecten ontwikkelingssamenwerking kan hebben voor Nederland.

Subdomein H4: Ontwikkelingssamenwerking en cultuur

34. De kandidaat kan uitleggen wat het belang is van cultuur in ontwikkelingssamenwerking.

De kandidaat kan

83. uitleggen vanuit welke waardenoriëntaties en motieven mensen en organisaties ontwikkelingssamenwerking van belang achten.

84. een ideaaltypisch onderscheid maken tussen een vorm van ontwikkelingssamenwerking, waarbij de westerse cultuur centraal staat en een vorm, waarbij de eigen cultuur van derdewereldlanden centraal staat.
85. verklaren waarom het mislukken van ontwikkelingsprojecten verband kan houden met het feit, dat geen rekening is gehouden met de lokale cultuur.
86. de relatie cultuur en ontwikkelingssamenwerking analyseren aan de hand van o.a. culturele verscheidenheid, democratie en mensenrechten.
87. uitleggen wat de effecten van contacten met ontwikkelde landen zijn op de cultuur van derdewereldlanden.
88. uitleggen wat de effecten van contacten met derdewereldlanden zijn op de Nederlandse cultuur.
89. omschrijven hoe beeldvorming in Nederland over derdewereldlanden tot stand komt.

4.2.2 Vwo

Domein A Vaardigheden en benaderingswijzen

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:

- *met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk verschillende typen vragen herkennen en zelfstandig vragen formuleren*
- *uit bronnenmateriaal over een concreet maatschappelijk vraagstuk, op basis van gegeven of zelf geformuleerde vragen, bruikbare gegevens selecteren*
- *(verworven) informatie over een concreet maatschappelijk vraagstuk vanuit gegeven of zelf geformuleerde vragen mede met behulp van ICT verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken*
- *de resultaten van een leeractiviteit overdragen naar anderen*
- *bij raadplegen, verwerken en presenteren van informatie gebruik maken van toepassingen van ICT.*

De kandidaat kan

1. met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk verschillende typen vragen herkennen en zelfstandig vragen formuleren.
Daarbij kan hij
 - onderscheid maken tussen:
 - beschrijvende vragen
 - verklarende vragen
 - evaluatieve vragen
 - onderscheid maken tussen een vraagstelling en een hypothese.
2. uit bronnenmateriaal over een concreet maatschappelijk vraagstuk en op basis van gegeven of zelf geformuleerde vragen bruikbare gegevens selecteren.
Daarbij kan hij
 - zijn informatiebehoefte vaststellen
 - beschikbare informatiebronnen inventariseren, waaronder vakliteratuur, massamedia en (multimediale)bestanden, gegevensbanken en informatiesystemen
 - relevante informatiebronnen selecteren
 - uit beschikbare informatiebronnen bruikbare gegevens selecteren, met behulp van ICT

- aanvullende informatie verzamelen door middel van interview en enquête
3. (verworven) informatie over een concreet maatschappelijk vraagstuk vanuit gegeven of zelf geformuleerde vragen mede met behulp van ICT verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken.
- Daarbij kan hij
- de betrouwbaarheid en validiteit van informatie vaststellen door na te gaan waar deze vandaan komt, op welke wijze zij is verzameld en hoe zij is weergegeven
 - de representativiteit van informatie vaststellen door meerdere bronnen met elkaar te vergelijken
 - feiten onderscheiden van meningen, van vooroordelen en van stereotypen
 - aan de hand van de begrippen selectieve perceptie en referentiekader beargumenteren welke factoren een objectieve weergave van de maatschappelijke werkelijkheid in de weg kunnen staan
 - maatstaven aanleggen voor het zo objectief mogelijk omgaan met informatie
 - elementaire statistische informatie interpreteren
 - herkennen dat onderzoeksresultaten een beeld van de werkelijkheid geven, dat mede bepaald wordt door de gehanteerde vraagstelling en de vertaling daarvan in een onderzoeksinstrument
 - met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk een beargumenteerd standpunt formuleren en dit standpunt relateren aan:
 - zelfstandig verworven en verwerkte informatie
 - fundamentele waarden en normen, zoals weergegeven in de Grondwet en internationale verdragen
 - de uitgangspunten van de belangrijkste politieke stromingen in ons land
 - mogelijke maatschappelijke consequenties van het standpunt
4. de resultaten van een leeractiviteit overdragen naar anderen.
- Daarbij kan hij
- een geëigend medium kiezen
 - rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden
 - een gestructureerde, zakelijke tekst schrijven als basis voor een schriftelijke, mondelinge of audiovisuele presentatie
 - daarbij gebruik maken van de mogelijkheden van ICT
5. bij raadplegen, verwerken en presenteren van informatie gebruik maken van toepassingen van ICT.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden

2. De kandidaat kan een eenvoudig sociaal-wetenschappelijk onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk vraagstuk en daarbij de benaderingswijzen van maatschappijleer toepassen.

De kandidaat kan

6. een eenvoudig sociaal-wetenschappelijk onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk vraagstuk. Daarbij kan hij de benaderingswijzen van maatschappijleer toepassen, alsmede
- in de fase van voorbereiding
 - een probleemstelling of hypothese formuleren
 - de probleemstelling of hypothese uitwerken in relevante deelvragen
 - uitgaande van de probleemstelling of hypothese relevante bronnen verzamelen

- een afgewogen activiteiten- en tijdsplanning opstellen
- in de fase van uitvoering
 - de relevantie, validiteit en representativiteit van informatie vaststellen met het oog op de probleemstelling of hypothese
 - informatie met het oog op de probleemstelling of hypothese per deelvraag ordenen en beschrijven
 - op basis van de informatie uit de deelvragen een beredeneerde conclusie ten aanzien van de probleemstelling of hypothese formuleren
 - de gemaakte activiteiten- en tijdsplanning volgen
- in de fase van afsluiting en evaluatie:
 - de onderzoeksresultaten op samenhangende wijze presenteren en verdedigen
 - het verloop en de resultaten van het onderzoek beoordelen, mede in relatie met de gemaakte activiteiten- en tijdsplanning.

Subdomein A3: Benaderingswijzen

3. De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij gebruikmaken van de benaderingswijzen van maatschappijleer:

- *de politiek-juridische benaderingswijze*
- *de sociaal-economische benaderingswijze*
- *de sociaal-culturele benaderingswijze*
- *de veranderings- en vergelijkende benaderingswijze.*

De kandidaat kan

7. concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij gebruik maken van de benaderingswijzen van maatschappijleer.

Daarbij kan hij

- de politiek-juridische benaderingswijze toepassen:
 - een korte beschrijving geven van aard, omvang en ontstaansgeschiedenis en uitleggen waarom het vraagstuk een sociaal en politiek probleem is
 - beschrijven welk beleid c.q. welke regelgeving door de overheid is ontwikkeld
 - in het overheidsbeleid politiek-ideologische visies en belangen herkennen
 - groeperingen herkennen die erbij betrokken zijn
 - van betrokken groeperingen aangeven welke mogelijkheden zij hebben om het beleid te beïnvloeden en herkennen welke mogelijkheden zij daadwerkelijk benutten
- de sociaal-economische benaderingswijze toepassen:
 - van de betrokken groeperingen aangeven welke belangen zij hebben, c.q. nastreven
 - herkennen in hoeverre de nagestreefde belangen en ideologische oriëntaties samenhangen met de sociale en economische posities van de betrokken groeperingen
- de sociaal-culturele benaderingswijze toepassen:
 - van de betrokken groeperingen aangeven welke opvattingen zij hebben over de aard, de oorzaken en het gewenste beleid

- in de opvattingen van betrokken groeperingen normatieve uitgangspunten herkennen en deze in verband brengen met ideologische en levensbeschouwelijke oriëntaties
- de veranderings- en vergelijkende benaderingswijze toepassen:
 - veranderingen aangeven in overheidsbeleid en in opvattingen van betrokken groeperingen en deze aspecten vergelijken met die in andere samenlevingen.

Subdomein A4: Oriëntatie op studie en beroep

In het examenprogramma zijn geen eindtermen opgenomen bij dit subdomein.

Ons voorstel was de volgende tekst op te nemen:

De kandidaat kan informatie inwinnen over vervolgoopleidingen waarin maatschappijleer een rol speelt en nagaan in hoeverre hij capaciteiten en interesses bezit die daarop aansluiten.

8. De kandidaat heeft informatie ingewonnen over vervolgoopleidingen waarin het vak maatschappijleer een rol speelt.
9. De kandidaat is nagegaan in hoeverre hij een studiehouding, belangstelling en vaardigheden bezit die wenselijk dan wel noodzakelijk worden geacht voor vervolgoopleidingen.

Keuzedomein D Multiculturele samenleving

Zie ook de inleidende opmerkingen bij havo, keuzedomein D.

Subdomein D1: Multiculturele samenleving

13. De kandidaat kan een beschrijving geven van de Nederlandse samenleving als een multiculturele samenleving en de aanwezigheid van de grootste allochtone groepen verklaren.

De kandidaat kan

22. een beschrijving geven van de Nederlandse samenleving als een multiculturele en multi-etnische samenleving.

Daarbij kan hij

 - omschrijven wat onder het begrip multiculturele samenleving wordt verstaan
 - aan de hand van voorbeelden omschrijven op welke wijze etnische groepen in Nederland zich van elkaar onderscheiden
 - aangeven welke problemen zich voordoen bij de verschillende benamingen voor (allochtone) etnische groepen
 - uitleggen dat de samenleving door de aanwezigheid van verschillende etnische groepen te maken krijgt met (nieuwe) maatschappelijke vraagstukken
 - aangeven welke problemen zich voordoen bij de verschillende benamingen voor allochtone en etnische groepen
24. de aanwezigheid in Nederland van de grootste allochtone etnische groepen verklaren.

Daarbij kan hij

- aangeven om welke redenen (oorzaken en motieven) mensen migreren en waarom de migratie de laatste decennia is toegenomen
 - voor de belangrijkste allochtone etnische groepen in Nederland de oorzaken en motieven voor hun komst beschrijven
 - voor de grootste groepen aangeven om welke redenen zij naar Nederland geëmigreerd zijn en wat hun globale omvang is
 - uitleggen welke factoren van invloed zijn op de groei van etnische groepen
25. het verschijnsel migratie uit en naar Nederland in historisch perspectief plaatsen.

Subdomein D2: Overheidsbeleid

14. De kandidaat kan de uitgangspunten en hoofdlijnen van vreemdelingenbeleid en minderhedenbeleid verwoorden en de standpunten van politieke partijen met betrekking tot genoemd beleid vergelijken en becommentariëren.

De kandidaat kan

26. uitleggen dat beleid ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen, vluchtelingen en asielzoekers stoelt op de Grondwet, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en internationale verdragen (met name de Europese Verklaring voor de Rechten van de Mens (EVRM) het Vluchtelingenverdrag van Genève).
27. de uitgangspunten en hoofdlijnen van het vreemdelingenbeleid verwoorden. Daarbij kan hij
- de hoofdlijnen van het vreemdelingenbeleid beschrijven
 - de procedure van een asielaanvraag beschrijven
 - uitleggen waarom het vreemdelingenbeleid zich in de loop van de tijd heeft gewijzigd
 - argumenten becommentariëren van voor- en tegenstanders van een restrictief vreemdelingenbeleid
 - argumenten bij opmerkelijke verschillen tussen standpunten van politieke partijen met betrekking tot het vreemdelingenbeleid verwoorden en een eigen standpunt beargumenteren
 - het verschil aangeven tussen vreemdelingen, vluchtelingen en asielzoekers
28. de hoofdlijnen van het minderhedenbeleid beschrijven.

Daarbij kan hij

- de ontwikkelingen in het minderhedenbeleid schetsen en de oorzaken van veranderingen daarin beschrijven
 - voorbeelden geven van (mogelijke) maatregelen die de kansen van etnische minderheden op sociale mobiliteit en op een verbetering van hun maatschappelijke positie kunnen bevorderen, met name voor de arbeidsmarkt, het onderwijs en de woningmarkt
29. standpunten van politieke partijen met betrekking tot het minderhedenbeleid vergelijken en becommentariëren.

Subdomein D3: Maatschappelijke positie

15. De kandidaat kan verschillende visies onderscheiden die een verklaring geven voor de maatschappelijke positie van etnische minderheden voor wat betreft arbeid en inkomen, onderwijs en huisvesting en de gevolgen van deze maatschappelijke positie uitleggen.

De kandidaat kan

30. verschillende visies op maatschappelijke ongelijkheid in de Nederlandse samenleving omschrijven en de gevolgen van maatschappelijke ongelijkheid uitleggen.

Daarbij kan hij

- verschillende verklaringen geven voor de sociale stratificatie van een samenleving
- de groepen in de verschillende maatschappelijke lagen typeren op basis van sociaal- economische kenmerken
- uitleggen welke gevolgen de maatschappelijke positie van mensen heeft voor hun bestaan

31. uitleggen in hoeverre de Nederlandse samenleving een open karakter heeft en daarmee stijgings- en dalingskansen geeft op de maatschappelijke ladder.

Daarbij kan hij

- omschrijven wat onder sociale mobiliteit kan worden verstaan
- de huidige Nederlandse samenleving vergelijken met meer gesloten samenlevingen waarin minder kansen zijn op sociale mobiliteit

32. verschillende visies onderscheiden die een verklaring geven voor de maatschappelijke positie van etnische minderheden, voor wat betreft arbeid en inkomen, onderwijs en huisvesting.

Daarbij kan hij

- voor factoren die de maatschappelijke positie bepalen van etnische minderheden het onderscheid maken van positietoewijzing en positieverwerving en daar voorbeelden van geven
- de achterstandspositie van etnische minderheden op de arbeidsmarkt, de woonsituatie en in het onderwijs verklaren
- de gevolgen van deze achterstandspositie voor etnische groepen in de samenleving als geheel omschrijven
- de (achterstands)positie van etnische minderheden in de woonsituatie schetsen en verklaren
- de positie van etnische minderheden in het onderwijs schetsen en verklaren.

Subdomein D4: Cultuur en discriminatie

16. De kandidaat kan:

- *de verhouding tussen allochtone groepen en autochtone groepen in Nederland beschrijven*
- *de mogelijke oorzaken en gevolgen van discriminatie aangeven*
- *mogelijke modellen beschrijven van samenlevingen met verschillende groepen en hun (sub)culturen.*

De kandidaat kan

33. het belang en de functies van cultuur in de samenleving met voorbeelden verduidelijken.

Daarbij kan hij

- verschillende aspecten van het begrip cultuur onderscheiden
- omschrijven wat onder waarden en normen wordt verstaan en in aangeboden materiaal waarden herkennen die het gedrag van mensen mede bepalen
- omschrijven wat wordt verstaan onder 'dominante cultuur' en 'subcultuur'
- uitleggen dat cultuur niet 'aangeboren' is, maar in een proces van socialisatie wordt aangeleerd en eigen gemaakt

- door het geven van concrete voorbeelden de functies van cultuur in een samenleving verduidelijken
34. met voorbeelden verduidelijken dat de Nederlandse samenleving bestaat uit verschillende groepen met verschillende (sub)culturen.
Daarbij kan hij
- voorbeelden geven van verschillen binnen één (etnische) bevolkingsgroep
 - voorbeelden geven van verschillen tussen de (sub)culturen van etnische minderheden en de dominante cultuur
35. een beargumenteerd standpunt verwoorden over de vraag in hoeverre verschillende subculturen in een samenleving conflicten kunnen oproepen.
Daarbij kan hij
- verschillende visies herkennen in de beoordeling van cultuurverschillen
 - voorbeelden geven van discussies over de vraag in hoeverre er ruimte moet zijn binnen (de wetgeving van) een samenleving voor waarden, normen of gewoonten van (sub)culturen die in een spanningverhouding staan met die van de dominante cultuur en wetgeving in Nederland
36. de verhouding tussen allochtone groepen en autochtone groepen in Nederland schetsen.
Daarbij kan hij
- onderscheid maken tussen positieverwerving en positietoewijzing als het gaat om factoren die de culturele positie van etnische minderheden bepalen
 - uitleggen waarom mensen geneigd zijn zich af te zetten tegen leden van andere groepen
 - verklaringen geven voor (negatieve) stereotypering van andere groepen
 - uitleggen waarom stereotypen en vooroordelen kunnen leiden tot discriminatie/ racisme
37. mogelijke oorzaken en gevolgen aangeven van discriminatie.
Daarbij kan hij
- het begrip discriminatie omschrijven en voorbeelden van discriminatie herkennen
 - enkele maatschappelijke en persoonlijke gevolgen van discriminatie noemen
38. mogelijke modellen beschrijven van samenlevingen met verschillende groepen en hun (sub)culturen.
Daarbij kan hij:
- de volgende modellen onderscheiden en omschrijven: het segregatiemodel, de multiculturele samenleving, het assimilatiemodel en de 'melting pot'.

Keuzedomein E Mens en werk

Subdomein E1: Politieke visies en verzorgingsstaat

17. De kandidaat kan:

- *aangeven welke visies de belangrijkste politieke stromingen en politieke partijen in Nederland hebben op sociaal-economische vraagstukken en op de rol die de overheid op sociaal-economisch terrein dient te spelen*
- *de ontwikkeling van de verzorgingsstaat beschrijven en verschillende visies hierop benoemen*
- *aangeven op welke verschillende manieren de overheid betrokken is bij het sociaal-economisch proces.*

De kandidaat kan

39. aangeven welke visies de belangrijkste politieke stromingen in Nederland hebben op sociaal- economische vraagstukken en op de rol die de overheid op sociaal- economisch terrein dient te spelen.

Daarbij kan hij

- kenmerken noemen van de visies van de politieke stromingen op de rol van de overheid op sociaal-economisch terrein en ten aanzien van belangrijke sociaal-economische vraagstukken (met name werkgelegenheid)
- verwoorden wat er in de Grondwet over werkgelegenheid en in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens over het recht op arbeid is opgenomen en kunnen verwoorden in welke zin deze beginselen een rol spelen in het overheidsbeleid

40. de ontwikkeling van de verzorgingsstaat schetsen en verschillende visies hierop herkennen.

Daarbij kan hij

- uitleggen wat wordt bedoeld met een verzorgingsstaat en in (concrete) voorbeelden kenmerken van de verzorgingsstaat herkennen
- uitleggen welke uitgangspunten van politieke stromingen geleid hebben tot de ontwikkeling van de verzorgingsstaat
- hoofdlijnen van de concrete discussie over de verzorgingsstaat aangeven en in (concrete) voorbeelden herkennen
- aangeven welke opvattingen politieke stromingen hebben over de verzorgingsstaat en deze opvattingen herkennen in (concrete) voorbeelden

41. aangeven op welke verschillende manieren de overheid betrokken is bij het sociaal-economisch proces en deze herkennen in (concrete) voorbeelden.

Daarbij kan hij

- aangeven op welke manieren de overheid actief kan zijn op belangrijke beleidsterreinen zoals werkgelegenheid, arbeidsomstandigheden, arbeidsvoorwaarden, sociale wetgeving, emancipatiebeleid
- uitleggen waarom juist de overheid bepaalde goederen en diensten produceert en dat de mate waarin de overheid dit doet ter discussie staat
- de omvang van de werkloosheid in Nederland globaal aangeven en soorten van werkloosheid herkennen
- de functies van de SER en de Stichting van de Arbeid omschrijven.

Subdomein E2: Economische orde

18. De kandidaat kan de Nederlandse economische orde vergelijken met die van andere landen.

De kandidaat kan

42. de economische orde van ons land vergelijken met die van andere landen.

Daarbij kan hij

- omschrijven wat onder het begrip economische orde wordt verstaan
- drie typen van economische orde omschrijven en in concrete voorbeelden herkennen: vrijemarkteconomie, centraal geleide planeconomie en gemengde economie
- voor- en nadelen van de verschillende typen economische orde omschrijven.

Subdomein E3: Arbeidsverhoudingen

19. De kandidaat kan van de belangrijkste groeperingen die betrokken zijn bij arbeid aangeven wat hun belangen zijn, hoe ze georganiseerd zijn en wat hun onderlinge verhoudingen zijn.

De kandidaat kan

43. maatschappelijke groeperingen noemen die betrokken zijn bij arbeid en aangeven wat hun belangen zijn, hoe ze zijn georganiseerd, en wat hun onderlinge verhoudingen zijn.

Daarbij kan hij

- uitleggen hoe werknemers en werkgevers in ons land zijn georganiseerd en de belangrijkste van deze organisaties noemen
- in (concrete) voorbeelden belangen herkennen die gelden voor werknemers
- in (concrete) voorbeelden belangen herkennen die gelden voor werkgevers
- aangeven dat vakbonden op verschillende manieren belangen behartigen
- aangeven welke middelen werknemers- en werkgeversorganisaties hebben om voor hun belangen op te komen en deze herkennen in (concrete) voorbeelden
- omschrijven welke toetsingsnormen de rechter gebruikt als deze moet oordelen over het al dan niet geoorloofd zijn van een staking en deze normen herkennen in (concrete) voorbeelden
- in (concrete) voorbeelden factoren herkennen die van invloed zijn op de mate waarin werknemers- en werkgeversorganisaties erin slagen op te komen voor hun belangen, alsmede een gemotiveerd standpunt innemen over het optreden van deze organisaties
- een gemotiveerde mening geven over de (veranderende) betekenis van de vakbeweging in de samenleving
- voorbeelden geven van overleg op verschillende niveaus van werkgevers en werknemers
- uitleggen wat het verschil is tussen harmonie- en conflictdenken bij het overleg tussen werkgevers en werknemers
- uitleggen wat een ondernemingsraad is en welke bevoegdheden deze heeft.

Subdomein E4: Arbeidsverdeling

20. De kandidaat kan uitleggen welke gevolgen een voortschrijdende arbeidsverdeling heeft voor mens en samenleving.

De kandidaat kan

44. uitleggen welke gevolgen arbeids(ver)deling kan hebben voor een samenleving.

Daarbij kan hij

- aan de hand van (concrete) voorbeelden uitleggen wat wordt bedoeld met technische en maatschappelijke arbeids(ver)deling
 - uitleggen dat arbeids(ver)deling gevolgen heeft voor de sociale structuur
 - de relatief slechte positie verklaren van bepaalde groepen op de arbeidsmarkt
 - voorbeelden geven van maatregelen, die zijn bedoeld voor het verbeteren van de positie van bepaalde groepen op de arbeidsmarkt
45. enkele sociale verschijnselen herkennen en omschrijven die samenhangen met een voortschrijdende arbeidsverdeling. Daarbij kan hij onder meer de volgende verschijnselen herkennen en omschrijven: individualisering van de samenleving, flexibilisering van de arbeid, fragmentering van sociale rollen.

46. ten aanzien van een concreet maatschappelijk vraagstuk verschillende belangen van betrokken groepen en individuen onderscheiden en uitleggen hoe deze belangen samenhangen met hun maatschappelijke positie.

Daarbij kan hij

- van de betrokken groepen aangeven welke belangen zij hebben c.q. nastreven;
- de maatschappelijke ongelijkheid in de Nederlandse samenleving en de gevolgen daarvan verklaren. Dit houdt in:
 - verschillende verklaringen geven voor sociale stratificatie in een samenleving
 - de groepen in de verschillende maatschappelijke lagen typeren op basis van sociaal-economische kenmerken
- uitleggen welke gevolgen de maatschappelijke positie van mensen heeft voor hun bestaan
- uitleggen in hoeverre de Nederlandse samenleving een open karakter heeft en daarmee stijgings- en dalingskansen geeft op de maatschappelijke ladder. Dit houdt in:
 - omschrijven wat onder sociale mobiliteit kan worden verstaan
 - de huidige Nederlandse samenleving vergelijken met meer gesloten samenlevingen waarin minder kansen zijn op sociale mobiliteit.

Subdomein E5: Arbeid en informatisering

21. De kandidaat kan de invloed van informatisering op arbeid en samenleving beschrijven.

De kandidaat kan

47. de invloed van informatisering op arbeid en samenleving beschrijven.

Daarbij kan hij

- omschrijven wat wordt bedoeld met de informatisering van arbeid en daarvan voorbeelden geven voor de verschillende beroepssectoren
- uitleggen dat de introductie van informatietechnologie in de samenleving sociale en maatschappelijke vraagstukken oproept
- van verschillende (informatie)technologische innovaties aangeven wat de (mogelijke) consequenties hiervan zijn voor de werkgelegenheid
- (mogelijke) consequenties beschrijven van de introductie van informatietechnologie op arbeidsomstandigheden/kwaliteit van het werk
- uitleggen dat informatietechnologie mogelijkheden biedt voor een andere arbeidsoriëntatie
- uitleggen dat de introductie van informatietechnologie mogelijkheden biedt voor een andere arbeidsorganisatie.

Subdomein E6: Betekenis en waardering van werk

22. De kandidaat kan uitleggen wat de betekenis is van werk voor mens en samenleving.

De kandidaat kan

48. uitleggen wat de betekenis is van werk voor mens en samenleving.

Daarbij kan hij

- het begrip arbeid omschrijven
- aan de hand van (concrete) voorbeelden uitleggen wat wordt bedoeld met de materiële en immateriële functies die arbeid voor individuele mensen kan hebben
- factoren benoemen die van invloed zijn op de mate waarin werk maatschappelijk gewaardeerd wordt
- factoren noemen die van invloed zijn op de wijze waarop men de kwaliteit van werk ervaart

49. in (concrete) voorbeelden verschillen in het denken over arbeid en het arbeidsethos herkennen en daarbij de discussie over een basisinkomen betrekken.

50. de discussie rondom een basisinkomen in verband brengen met verschillende opvattingen over de betekenis van werk voor mens en samenleving.

Keuzedomein G Milieu en beleid

Subdomein G1: Milieu als maatschappelijk probleem

28. De kandidaat kan sociale dilemma's herkennen in de oorzaken van de milieuproblematiek en de aanpak hiervan door de overheid, het bedrijfsleven en individuele burgers.

De kandidaat kan

68. uitleggen waarom het milieuprobleem een sociaal en politiek probleem is.

Daarbij kan hij

- het begrip milieu nader omschrijven
- soorten schadelijke ingrepen in het milieu onderscheiden
- voorbeelden geven van dilemma's die zich voordoen, wanneer de overheid, het bedrijfsleven of individuele burgers in hun beleid/gedrag proberen rekening te houden met het milieu (probleem van collectieve actie)
- aangeven hoe door de overheid, het bedrijfsleven en door burgers pogingen worden ondernomen om de milieuproblematiek aan te pakken
- een beargumenteerd standpunt innemen over concrete kwesties die verband houden met het milieuprobleem
- kennis en inzichten ten aanzien van het milieuvraagstuk in verband brengen met zijn eigen opvattingen en gedragingen
- de historische ontwikkeling beschrijven van het milieuprobleem als politiek vraagstuk

69. uitleggen dat sociaal-economische, demografische en geografische kenmerken van een samenleving van invloed zijn op de aard en omvang van de milieuproblematiek.

Daarbij kan hij

- het verband leggen tussen milieuproblematiek en de industriële samenleving
- het milieuprobleem in verband brengen met specifieke demografische en geografische kenmerken van de Nederlandse samenleving.

Subdomein G2: Overheid

29. De kandidaat kan de effectiviteit van het milieubeleid analyseren aan de hand van taken, verantwoordelijkheden en beleidsinstrumenten van regionale, landelijke en internationale overheden en internationale instanties.

De kandidaat kan

70. taken en verantwoordelijkheden van regionale, landelijke en internationale overheden instanties op het gebied van milieu omschrijven en hiervan concrete voorbeelden geven. Daarbij kan hij
- uiteenzetten op welke wijze de landelijke overheid zich met milieubeleid bezighoudt
 - enkele belangrijke milieutaken omschrijven van de provincie en de gemeente
 - hoofdlijnen van het milieubeleid van de EU omschrijven
 - uiteenzetten op welke wijze de internationale instanties zich met milieu bezighouden
71. de inhoud van het landelijk milieubeleid omschrijven. Daarbij kan hij
- uitgangspunten van het landelijk beleid omschrijven en herkennen
 - binnen het milieubeleid onderscheid maken naar: effectgericht, brongericht, gebiedsgericht beleid, en doelgroepenbeleid
 - aangeven over welke instrumenten de overheid beschikt om beleid te ontwikkelen en bij te sturen
 - sturingsmechanismen op financieel-economisch terrein noemen en herkennen
 - voorbeelden geven van regulering via de markt
 - voorbeelden geven van het verband leggen tussen het milieubeleid en hoofdlijnen van de milieuwetgeving
72. factoren onderscheiden die de effectiviteit van het milieubeleid kunnen beïnvloeden, en in een concreet voorbeeld herkennen in hoeverre deze factoren een rol spelen.
- Daarbij kan hij
- politiek-bestuurlijke factoren onderscheiden die de effectiviteit van het beleid beïnvloeden
 - sociaal-economische factoren onderscheiden die de effectiviteit van het beleid beïnvloeden
 - culturele factoren onderscheiden die de effectiviteit van het beleid beïnvloeden.

Subdomein G3: Maatschappelijke organisaties

30. De kandidaat kan belangen(afwegingen) onderscheiden die een rol spelen bij de positiebepaling van bedrijfsleven, werkgevers- en werknemersorganisaties en andere maatschappelijke organisaties ten aanzien van het milieu(beleid).

De kandidaat kan

73. uitleggen dat bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties als (pressiegroepen) invloed uitoefenen op het milieubeleid. Hij kan dit aan de hand van concrete voorbeelden toelichten.

Daarbij kan hij

- uitleggen op welke wijze het bedrijfsleven betrokken is bij het milieubeleid van de overheid
- maatschappelijke groeperingen onderscheiden die actief zijn op het terrein van het milieu
- uitleggen op welke wijze deze maatschappelijke groeperingen betrokken kunnen zijn bij het milieubeleid van de overheid

74. belangen(afwegingen) onderscheiden die een rol spelen bij de positiebepaling van werkgevers- en werknemersorganisaties ten aanzien van het milieu(beleid).

Daarbij kan hij

- aangeven dat werkgevers- en werknemersorganisaties zowel gemeenschappelijke als tegengestelde belangen hebben ten aanzien van het milieu(beleid)
- aangeven voor welke dilemma's werkgevers- en werknemersorganisaties zich geplaatst zien bij het bepalen van een standpunt ten aanzien van het milieu(beleid)
- motieven en belangen noemen op basis waarvan bedrijven proberen hun producten en productieprocessen milieuvriendelijker te maken.

Subdomein G4: Mondiaal niveau

31. De kandidaat kan:

- *de milieuproblematiek in verband brengen met de sociaal-economische verhoudingen op mondiaal niveau*
- *uitleggen wat het belang is van duurzame ontwikkeling voor het mondiale milieuvraagstuk.*

De kandidaat kan

75. de milieuproblematiek in verband brengen met de sociaal-economische verhoudingen op mondiaal niveau.

Daarbij kan hij

- een verband leggen tussen het ontstaan van milieuproblemen en de ontwikkeling van geïndustrialiseerde samenlevingen
- aan de hand van concrete voorbeelden uitleggen op welke wijze de milieuproblematiek zich manifesteert in de derde wereld

76. uitleggen wat het belang is van duurzame ontwikkeling voor het mondiale milieuvraagstuk.

Daarbij kan hij

- aan de hand van concrete voorbeelden uitleggen wat wordt verstaan onder duurzame ontwikkeling
- uitleggen wat duurzame ontwikkeling voor de derde wereld betekent
- voorbeelden geven van problemen bij het verbeteren van het milieu in het kader van streven naar duurzame ontwikkeling.

Subdomein G5: Milieu en cultuur

32. De kandidaat kan:

- *waarden, normen, attitude en gedrag onderscheiden met betrekking tot milieuproblemen*
- *uitleggen welke invloed individueel gedrag heeft op de milieuproblematiek.*

De kandidaat kan

77. waarden en normen onderscheiden met betrekking tot milieuproblemen en dit aan de hand van concrete voorbeelden uitleggen.

Daarbij kan hij

- het verband uitleggen tussen het consumptiepatroon en milieuproblemen
- voorbeelden geven van toegenomen/afgenomen milieubesef en milieuvriendelijk gedrag
- centrale waarden en doelstellingen omschrijven die worden nagestreefd door diverse milieugroeperingen
- op basis van aangeboden informatie het standpunt van een politieke partij met betrekking tot een milieuprobleem noemen en beargumenteren
- een standpunt van een politieke partij met betrekking tot een milieuprobleem - voor zover typerend voor de achterliggende stroming - met deze stroming in verband brengen

78. uitleggen welke invloed individueel gedrag heeft op de milieuproblematiek.

Daarbij kan hij

- aangeven wat wordt verstaan onder milieugedrag
- voorbeelden geven van milieuvriendelijk en milieuvriendelijk gedrag
- aangeven dat de houding ten aanzien van het milieu persoonlijk en maatschappelijk bepaald is
- sociaal-psychologische factoren noemen en herkennen die van invloed zijn op milieugedrag
- factoren noemen en herkennen die milieuvriendelijk gedrag kunnen belemmeren
- factoren noemen en herkennen die milieuvriendelijk gedrag kunnen bevorderen.

Domein H Ontwikkelingssamenwerking

Subdomein H1: Ontwikkelingssamenwerking en beleid

33. De kandidaat kan op basis van verschillende motieven, visies en belangen een oordeel geven over de betekenis en effectiviteit van ontwikkelingssamenwerking en ontwikkelingsbeleid.

De kandidaat kan

79. doeleinden en uitgangspunten van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking herkennen in gegeven materiaal over verschillende vormen van ontwikkelingssamenwerking/hulp.

Daarbij kan hij

- uitleggen wat wordt bedoeld met ontwikkelingssamenwerking;
- aangeven waarom ontwikkelingssamenwerking onderontwikkeling een sociaal en politiek probleem is
- in het Nederlandse beleid verschillende vormen van ontwikkelingssamenwerking/hulp onderscheiden

- uitleggen dat aan ontwikkelingsbeleid verschillende visies en belangen ten grondslag kunnen liggen
 - de omvang van de Nederlandse hulpinspanning en de besteding ervan beschrijven
 - veranderingen in het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid beschrijven en verklaren
 - uitleggen wat de marges zijn voor het Nederlands ontwikkelingsbeleid
 - aangeven welke economische, humanitaire, politieke, culturele en militaire motieven en belangen een rol spelen in het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid van Nederland en andere donorlanden
 - in concrete voorbeelden ontwikkelingsstrategieën/modellen herkennen en met elkaar vergelijken
80. (politiek-ideologische) visies herkennen in standpunten van politieke partijen en de regering ten aanzien van ontwikkelingssamenwerking.
Daarbij kan hij
- aangeven op welke punten de standpunten van politieke partijen inzake ontwikkelingssamenwerking overeenkomen en/of verschillen
81. argumenten onderscheiden die aangevoerd worden voor en tegen ontwikkelingssamenwerking/hulp.
82. een beargumenteerd standpunt verwoorden over de effectiviteit van vormen van ontwikkelingssamenwerking.

Subdomein H2: Nationale en internationale organisaties

34. *De kandidaat kan de rol van medefinancieringsorganisaties en de rol van internationale organisaties analyseren bij het terugdringen van onderontwikkeling tegen de achtergrond van het Nederlandse ontwikkelingsbeleid, internationale verhoudingen en internationalisering/globalisering.*
83. uitleggen welke rol medefinancieringsorganisaties en burgers spelen in het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid.
Daarbij kan hij
- doelen en werkwijze omschrijven van deze organisaties
 - enkele mogelijkheden beschrijven voor individuele burgers om een bijdrage te leveren aan ontwikkelingssamenwerking
 - voor- en nadelen van deze vorm van ontwikkelingssamenwerking/hulp noemen
84. beschrijven wat internationale organisaties doen of zouden kunnen doen aan het terugdringen van onderontwikkeling en herkennen welke rol de internationale verhoudingen spelen binnen die organisaties.
Daarbij kan hij
- onderscheid maken tussen bilaterale en multilaterale hulp aan derdewereldlanden en van beide soorten hulp voor- en nadelen noemen
 - aangeven welke rol VN-organisaties kunnen spelen bij het terugdringen van onderontwikkeling
 - factoren herkennen die van invloed zijn op de effectiviteit van de VN en haar organisaties (met betrekking tot de bestrijding van onderontwikkeling)
 - de taak van een aantal andere (dan VN-) organisaties beschrijven, die een belangrijke rol spelen bij het terugdringen van onderontwikkeling
 - kenmerken onderscheiden van het EU-beleid met betrekking tot ontwikkelingssamenwerking.

Subdomein H3: Economische betrekkingen

35. De kandidaat kan aangeven in welke mate het ontwikkelingsbeleid van Nederland en van andere westerse landen of internationale organisaties rekening houdt met de economische belangen van de derde wereld.

85. uitleggen welke economische betrekkingen Nederland onderhoudt met derdewereldlanden.
Daarbij kan hij
- uitleggen hoe in het Nederlandse ontwikkelingssamenwerkingsbeleid rekening gehouden zou kunnen worden met de economische belangen van de derde wereld
 - positieve en negatieve aspecten onderscheiden aan het functioneren van transnationale ondernemingen in derdewereldlanden
 - met voorbeelden duidelijk maken welke sociaal-economische effecten ontwikkelingssamenwerking kan hebben voor derdewereldlanden
 - met voorbeelden duidelijk maken welke sociale en economische effecten ontwikkelingssamenwerking kan hebben voor Nederland.

Subdomein H4: Ontwikkelingssamenwerking en cultuur

36. De kandidaat kan in ontwikkelingsbeleid en ontwikkelingssamenwerking het belang van de culturele dimensie aangeven.

86. uitleggen vanuit welke waardenoriëntaties en motieven mensen en organisaties ontwikkelingssamenwerking van belang achten.
87. uitleggen wat wordt bedoeld met het begrip ethnocentrisme en hiervan voorbeelden herkennen/geven.
88. een ideaaltypisch onderscheid maken tussen een vorm van ontwikkelingssamenwerking, waarbij de westerse cultuur centraal staat en een vorm, waarbij de eigen cultuur van derdewereldlanden centraal staat.
89. verklaren waarom het mislukken van ontwikkelingsprojecten verband kan houden met het feit, dat geen rekening is gehouden met de lokale cultuur.
90. de relatie cultuur en ontwikkelingssamenwerking analyseren aan de hand van o.a. culturele verscheidenheid, democratie en mensenrechten en gevolgen van de informatiemaatschappij.
91. uitleggen wat de effecten van contacten met ontwikkelde landen zijn op de cultuur van derdewereldlanden.
92. uitleggen wat de effecten van contacten met derdewereldlanden zijn op de Nederlandse cultuur.
93. omschrijven hoe beeldvorming in Nederland over derdewereldlanden tot stand komt.

5. Mogelijkheden voor toetsing en weging (PTA)

In dit hoofdstuk schetsen we enkele mogelijkheden voor toetsing van de verschillende onderdelen van het vak maatschappijleer. De opmerkingen hebben in principe betrekking op zowel maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel als maatschappijwetenschappen in het profieldeel. Het is een open deur om te stellen dat voor maatschappijwetenschappen in dit opzicht meer van de kandidaten verwacht wordt; er is immers meer ruimte voor dit vak; het aantal domeinen is uitgebreider en hier is sprake van zowel een schoolexamen als een centraal examen.

Ook voor wat betreft de toetsing en weging van de onderdelen voor het schoolexamen vanaf 2007 geldt, dat de geschetste mogelijkheden en gegeven suggesties vrijblijvend zijn. De voorschriften die hiervoor tot op heden golden en voor een gedeelte door middel van tijdelijke verlichtingsmaatregelen teniet zijn gedaan, gelden formeel niet meer vanaf 2007. Hierover zullen verderop in dit hoofdstuk enkele opmerkingen worden gemaakt.

Het maken van goede toetsen is een specialiteit op zich. Veel docenten hebben er moeite mee en degenen die wel eens betrokken zijn geweest bij het ontwikkelen van toets- of examenvragen voor het Cito weten wat er zoal bij komt kijken.

In het algemeen zijn de volgende criteria van belang als het gaat om goede toetsen: validiteit, betrouwbaarheid en transparantie. Validiteit wil zeggen dat de toetsing moet aansluiten op het vooraf gegeven onderwijs; betrouwbaarheid dat de toetsing op meer moet berusten dan het puur persoonlijke en van het moment afhankelijke oordeel van een persoon. Verder is transparantie van de toets van belang: het moet voor de leerlingen volstrekt duidelijk zijn wat er getoetst wordt, hoe dat getoetst wordt en wanneer.

Relatie domein A Vaardigheden en de overige domeinen

Bij maatschappijleer (en een aantal andere vakken) is het van belang om het domein A Vaardigheden in combinatie met de inhoudelijke domeinen B en verder te toetsen. In de praktijk is dat niet altijd makkelijk. Vooropgesteld moet worden dat het beheersen van afzonderlijke vaardigheden en het toepassen van de benaderingswijzen niet voortdurend getoetst hoeft te worden. Belangrijk is dat al de afzonderlijke elementen uit domein A op verschillende momenten afdoende (systematisch) aan de orde komen en dat toetsing niet beperkt blijft tot de 'traditionele' vormen, waarin slechts aandacht is voor kennis en inzicht ten aanzien van de inhoudelijke thema's. Het is een uitdaging om minder te leunen op kennis en meer te focussen op het beheersen van vaardigheden en het kunnen analyseren van een maatschappelijk issue aan de hand van de afzonderlijke benaderingswijzen.

Het is lastig om tot een goed oordeel te komen als het gaat om de beheersing van informatievaardigheden en/of onderzoeksvaardigheden (deze laatste vaardigheden gelden alleen voor maatschappijwetenschappen). Hier komen verschillende problemen bij kijken zoals de tijdrovendheid van individuele (dan wel groeps-) beoordeling; de normen die gehanteerd worden voor de presentaties (zowel schriftelijk als mondeling); de mate waarin we de individuele inbreng wegen bij groepsopdrachten en

groepspresentaties; het al dan niet betrekken van leerlingen bij de beoordeling en de mate waarin dit gebeurt; et cetera.

In dit opzicht zijn de volgende *adviezen*, zoals die ook in de handreiking voor het vak Nederlands zijn opgenomen ten aanzien van mondelinge presentaties zinvol:

1. Hanteer bij het beoordelen van voordracht, debat of discussie een criterialijst annex observatieformulier, en maak de leerlingen hiermee vanaf het begin vertrouwd. Hiermee wordt toegekomen aan het criterium transparantie.
2. Beslis of en in hoeverre leerlingenoordelen meetellen in de eindcijfers. Schakel leerlingen hoe dan ook in als observatoren en beoordelaars in de oefenronde.
3. Eigenlijk dient er voor iedere leerling tenminste een oefenronde te zijn voordat daadwerkelijk getoetst wordt. Geef dit tijdsproblemen, los deze dan op via duo- of trio-voordrachten en twee-tegen-twee-debatten.
4. Maak notulen van voordracht, debat en discussie in het schoolexamen. Ook audio-opnamen zijn een mogelijkheid.
5. Kies bij discussies, duo- of trio-voordrachten en twee-tegen-twee-debatten in eerste instantie voor groepsbeoordeling van de prestatie. Verhoog of verlaag individuele cijfers van leerlingen in het geval van aanzienlijke afwijkingen van de gemiddelde prestatie.
6. Hanteer de criteria van de criterialijst als absolute norm, maar gebruik de interpretatieruimte van de criteria om voor uitgesproken zwakke sprekers de lat niet te hoog te leggen.

Ook voor het beoordelen van het beheersen van de onderzoeksvaardigheden (maatschappijwetenschappen), bijvoorbeeld in het kader van praktische opdrachten, gelden een aantal van bovenstaande adviezen. Transparantie voor de leerlingen moet in dit opzicht steeds voor ogen gehouden worden; leerlingen moeten weten wat van hen verwacht wordt en hoe ze daar op beoordeeld worden.

Verder verwijzen we naar de website www.maatschappijleerwerkstuk.nl. Deze biedt zowel leerlingen als docenten hulp bij het uitvoeren van een onderzoeksopdracht.

Binnen domein A valt, althans bij maatschappijwetenschappen, ook het onderdeel Oriëntatie op studie en beroep. Het schoolexamen moet hier in principe ook betrekking op hebben. Het is lastig om concrete aanwijzingen te geven hoe dit in de toetsing aan de orde kan komen. Ook het ministerie geeft voor dit subdomein geen indicaties, zodat dit onderdeel in de praktijk vaak in het luchtledige blijft hangen. Sommige scholen weten aan dit aspect invulling te geven, door de leerlingen een praktische opdracht te laten uitvoeren waarbij hij/zij zich oriënteert op verdere studie (en beroep). Dit kan doordat leerlingen voorlichtingsbijeenkomsten van hogescholen en universiteiten moeten gaan bezoeken en hiervan aan de hand van een aantal aanwijzingen verslag dienen uit te brengen. Dit kan een tijdsintensieve klus zijn, maar voor veel leerlingen staat dit hoe dan ook gepland in hun examenjaar en sluit dit goed aan bij de eigen belangstelling en behoefte. Overigens kan in dit opzicht e.e.a. afgestemd worden met andere vakken binnen het profiel. Hier geldt immers ook de bepaling dat oriëntatie op studie en beroep moet plaatsvinden. Op deze wijze hoeft het maar beperkt te drukken op de studielasturen voor maatschappijwetenschappen.

Een enkele school gaat zelfs verder en probeert dit aspect nader vorm te geven door leerlingen een kleine oriënterende stage te laten uitvoeren.

Verhouding toetsen en praktische opdrachten in het schoolexamen

Tot 2007 geldt (gold) daarvoor de volgende verhouding, die door het ministerie is voorgeschreven.

- Voor maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel:
70% toetsen en 30% praktische opdrachten. Tijdelijk: tenminste 70% en ten hoogste 80% toetsen en ten minste 20% en ten hoogste 30% praktische opdrachten.
- Voor maatschappijwetenschappen in het profieldeel:
60% toetsen en 40% praktische opdrachten. Tijdelijk: tenminste 60% en ten hoogste 80% toetsen en ten minste 20% en ten hoogste 40% praktische opdrachten.

Vanaf 2007 is ook hier sprake van vrijheid aan de scholen om hier naar eigen inzicht invulling aan te geven. De tijdelijke maatregel (tot 2007) is voor vrijwel alle docenten een goede richtinggevende maatstaf, waarmee ze uit de voeten kunnen. Naast toetsen zijn praktische opdrachten belangrijk omdat op deze wijze vaardigheden gestructureerd geoefend en getoetst worden.

Voor praktische opdrachten is er een rijk palet aan mogelijkheden. De publicatie "Praktische opdrachten maatschappijleer" (V. Gijssels en J. Bouma, Cito, 2000) is een goede inspiratiebron. Hier worden tien praktische opdrachten gestructureerd beschreven. Voorbeelden:

- De identiteit van kranten. De opdracht leidt tot een posterpresentatie met mondelinge toelichting.
- Bezoek aan de rechtbank met als afsluiting een verslag of rollenspel.
- Analyse van een internationaal vraagstuk, leidend tot een voorlichtingsfolder.

In het algemeen gaat het bij praktische opdrachten om het uitvoeren van kleine onderzoekjes, het verzamelen van informatie en het verwerken daarvan en het presenteren van de gegevens. Concreet valt te denken aan literatuuronderzoek, het houden van een interview of kleine enquête met verslaglegging of presentatie. Onderzoek naar een maatschappelijk issue in de eigen omgeving (wijk, dorp of regio) komt hiervoor in aanmerking.

Een andere variant die door verschillende docenten maatschappijleer wordt toegepast is de 'Commentator van de week'. Leerlingen laten dan, eventueel in een groepje, hun licht schijnen over een actueel thema, dat die week in het nieuws was. Een kader van bespreking vormt dan bijvoorbeeld de elementen uit de benaderingswijzen.

Veel docenten proberen hoe dan ook de belangstelling van leerlingen voor actuele maatschappelijke onderwerpen te stimuleren. Van leerlingen kan in het kader van een praktische opdracht gevraagd worden het nieuws te volgen (met name het journaal), waarna in de klas met enige regelmaat een nieuwstoets wordt afgenomen.

Wat betreft praktische opdrachten is het in dit verband vermeldenswaardig om te wijzen op het voorbeeldmateriaal dat de SLO dit jaar gaat ontwikkelen voor maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel. Dit materiaal zal in twee varianten aangeboden worden: een tamelijk gesloten variant, waarbij met name de docent de opdracht stuurt en begeleidt, en een open variant waarin van de leerling een meer zelfstandig lerende houding wordt verwacht en de rol van de leerkracht meer terughoudend is.

Verhouding onderdelen schoolexamen - centraal examen (geldt alleen voor maatschappijwetenschappen)

Tot 2007 staat (stond) het ministerie formeel niet toe om onderdelen van het centraal examen te toetsen in het schoolexamen. Docenten hebben (hadden) hier grote moeite mee, met name omdat dan in het eindexamenjaar niet meer getoetst kan worden voor een SE-cijfer (in het laatste jaar komen immers meestal slechts de centraal

examendomeinen aan de orde). Het ministerie is aan deze bezwaren tegemoet gekomen in die zin dat ook onderdelen van het centraal examen in het schoolexamen terug mogen komen.

Vanaf 2007 zal dit aan de scholen zelf overgelaten worden. Voor de goede orde: in het schoolexamen zal men twee (havo) of drie (vwo) domeinen moeten behandelen, die niet in het CE zitten. Zie ook de aanwijzingen in paragraaf 3.2 of bijlage 2. Verder mogen scholen in het SE (daarbovenop) ook aandacht schenken aan een of meer domeinen of subdomeinen waarop het CE betrekking heeft. Men kan zelfs andere vakonderdelen toevoegen. De mogelijkheid wordt dus geboden om in het SE ook CE-onderdelen te toetsen (mits men voldoet aan bovenstaande verplichting). Het CE domein Politieke besluitvorming kan in ieder geval ook goed in het schoolexamen aan de orde komen. Het vormt immers een fundament voor de andere domeinen. Naast de formele mogelijkheid die het ministerie biedt, is er in de praktijk nu ook ruimte voor. Het aantal studielasturen is immers verhoogd (voor havo 320, voorheen 200 en voor vwo 440, voorheen 360).

Methodes voor het vak maatschappijleer

Veel methodes voor maatschappijleer geven ook aanwijzingen voor praktische opdrachten en een programma van toetsing en afsluiting (PTA). Het voert nu te ver om al deze opties de revue te laten passeren. Bovendien sluiten de aanwijzingen die hier gegeven worden vaak nauw aan bij de leerstof en de aanpak die in de betreffende methode geboden wordt.

Op dit moment willen we daarom slechts verwijzen naar deze methodes. Voor een goed overzicht van actuele methodes voor zowel maatschappijleer in het gemeenschappelijk deel als maatschappijleer in het profieldeel kunt u terecht bij de elk jaar geactualiseerde leermiddelenoverzichten van het Nationaal Informatiecentrum Leermiddelen (NICL, tel. 053 4840246) of digitaal het 'leermiddelenplein' bezoeken (www.leermiddelenplein.nl).

Combinatiecijfer

Tenslotte nog een opmerking over het combinatiecijfer. In het Inrichtingsbesluit WVO/Eindexamenbesluit van 22 december 2006 (Staatsblad 2007/24) wordt hierover het volgende meegedeeld.

Om in de uitslagregeling de cijfers voor de verschillende vakken min of meer gelijkwaardig te maken, is het zogenaamde combinatiecijfer geïntroduceerd. Het combinatiecijfer wordt gevormd door het gemiddelde van de cijfers van de relatief kleine vakken zonder centraal examen en wordt in de uitslagregel beschouwd als het cijfer van één vak, gelijkwaardig aan de cijfers van de andere (grote) vakken. Het combinatiecijfer wordt op de cijferlijst vermeld; daarnaast blijven ook de afzonderlijke kleine vakken met het daarvoor behaalde cijfer op de cijferlijst vermeld worden. Door het combinatiecijfer ligt het aantal cijfers dat in de uitslagregeling wordt betrokken weer vast: bij het havo acht, en bij het vwo negen.

Door de cijfers van de desbetreffende vakken van het combinatiecijfer bij de uitslagbepaling samen te nemen, krijgen ze minder invloed op zakken en slagen. Naast de relatief kleine vakken maakt ook het profielwerkstuk onderdeel uit van het combinatiecijfer: dit wordt nu ook met een cijfer gewaardeerd, zodat een goede prestatie in de uitslagregel kan meewegen.

Ten aanzien van het combinatiecijfer geldt dat de samenstellende delen hiervan (dus de cijfers voor de desbetreffende vakken en het profielwerkstuk) geen van alle lager mogen zijn dan een 4; dit om te voorkomen dat ten aanzien van één van deze

onderdelen een 'wanprestatie' wordt geleverd die vervolgens zou worden gemiddeld met de andere resultaten.

Het combinatiecijfer wordt dus gevormd door het gemiddelde van de cijfers van:

- op havo: maatschappijleer (gemeenschappelijk deel) en het profielwerkstuk (en naar keuze ook godsdienst/levensbeschouwelijke vorming en/of literatuur);
- op vwo: maatschappijleer (gemeenschappelijk deel), ANW en het profielwerkstuk (en naar keuze ook godsdienst/levensbeschouwelijke vorming, literatuur en/of KCV).

6. Afstemming met andere vakken

Met de intrede van de nieuwe geglobaliseerde programma's vanaf 2007 is het goed om opnieuw te kijken naar de samenhang tussen verschillende vakken in de tweede fase van het voortgezet onderwijs. In de vakdossiers maatschappijleer (2000-2003) is telkens geconstateerd dat van de beoogde samenhang tussen en afstemming van vakken in de praktijk niet veel terecht is gekomen. Docenten zijn nu eenmaal in eerste instantie gericht op hun eigen vakprogramma en de primaire taak om hun leerlingen goed voor te bereiden op het eindexamen. Afstemming kost tijd en heeft in het algemeen geen prioriteit.

Op dit moment liggen gewijzigde examenprogramma's voor met betrekking tot alle mens- en maatschappijvakken:

- aardrijkskunde (commissie Terwindt)
- geschiedenis (commissie De Rooij)
- economie (commissie Teulings)
- maatschappijleer (1) (voorstel SLO).

Heroriëntering van de afstemming tussen deze vakken is daarom in deze fase meer dan gewenst.

Als we naar maatschappijleer en maatschappijwetenschappen kijken, dan is in eerste instantie een goede afstemming noodzakelijk voor wat betreft de programma's van dit vak voor het gemeenschappelijk deel en voor het profieldeel. Gelukkig is maatschappijleer voor alle leerlingen behouden gebleven, waardoor voor alle leerlingen die maatschappijwetenschappen volgen (dat is relatief een gering aantal, omdat slechts zo'n 10 procent van de scholen op dit moment maatschappijleer 2 daadwerkelijk aanbiedt) hetzelfde 'fundament' gelegd wordt. Maatschappijleer is, zeker volgens het nieuwe voorstel, geen compacte versie van maatschappijwetenschappen. Maatschappijleer is vooral gericht op burgerschapsvorming en dat is ook te zien aan de inhoudelijke domeinen: rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving. Vooral met de domeinen B (politieke besluitvorming) en D (multiculturele samenleving) uit maatschappijwetenschappen zijn hier veel dwarsverbanden. Ook voor de andere domeinen zijn er verbanden, zeker als het gaat om een groot scala van sociologische en politicologische begrippen en concepten, die over en weer ter sprake komen.

Daarnaast is het domein A Vaardigheden (en benaderingswijzen) voor een groot deel identiek, met uitzondering van het onderdeel Onderzoeksvaardigheden, dat alleen voor maatschappijwetenschappen geldt.

Het 'fundament' van burgerschapsvorming dat via maatschappijleer gelegd wordt heeft natuurlijk ook waarde voor andere (met name mens- en maatschappij) vakken.

Samenhang binnen de maatschappijprofielen

Bij samenhang van het programma voor maatschappijwetenschappen met andere vakken valt verder te denken aan de samenhang en afstemming in de profielen, bijvoorbeeld in het profielwerkstuk. Het ministerie heeft als verlichtingsmaatregel toegestaan dat dit werkstuk nog maar één vak hoeft te beslaan, hetgeen de beoogde samenhang en afstemming tussen vakken niet stimuleert. Toch lijkt afstemming op dit

vlak het meest voor de hand liggend, alsmede de afstemming bij praktische opdrachten waaraan verschillende vakken hun bijdrage kunnen leveren.

Voor de mens- en maatschappijvakken is er inhoudelijke afstemming met de volgende domeinen en thema's mogelijk.

Geschiedenis:

- het meest recente tijdvak 'televisie en computer' (en in mindere mate andere tijdvakken)
- geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie
- westerse en niet-westerse culturen
- staats- en natievorming
- oorlog en vrede
- religie en levensbeschouwing.

Aardrijkskunde:

- (gebieden op de grens van) arm en rijk
- samenhangen en verschillen in de wereld
- ontwikkelingsland;, actuele vraagstukken (milieu en conflicten met betrekking tot etnische en culturele diversiteit)
- de leefomgeving: nationale, regionale, lokale vraagstukken.

Economie:

- arbeidsmarkt
- inkomensverdeling
- markt, overheid en economische orde
- sociale zekerheid
- Europese integratie.

Veel mogelijkheden liggen natuurlijk in het gemeenschappelijke domein A, dat in varianten, voor alle mens- en maatschappijvakken geldt. Overal is hier sprake van informatievaardigheden (verwerving en verwerking), onderzoeksvaardigheden en presentatievaardigheden, aangevuld met vakspecifieke vaardigheden. Hier liggen absoluut kansen voor afstemming; het is een terrein dat in de praktijk niet tot vrijwel niet ontgonnen is. Voor al de vakken is bijvoorbeeld bij het uitvoeren van vakoverstijgende onderzoeken tijdwinst te behalen. Ook vanuit didactisch oogpunt is afstemming in deze noodzakelijk. Het is immers niet de bedoeling dat leerlingen in ieder vak 'hetzelfde kunstje' moeten leren, maar dan telkens weer anders.

Een gezamenlijke aanpak geeft ook ruimte voor de afzonderlijke vakken om de vakspecifieke vaardigheden voldoende uit de verf te laten komen.

Maatschappijleer en maatschappijwetenschappen kunnen hierin een belangrijke en wellicht centrale rol vervullen. De aanpak van de benaderingswijzen is in feite al multidisciplinair, immers van leerlingen wordt verwacht dat ze vanuit verschillende invalshoeken een maatschappelijk thema belichten. Dit sluit goed aan bij de aanpak bij geschiedenis waarbij men onder meer via gedegen bronnenonderzoek leerlingen tot gefundeerde en genuanceerde standpunten laat komen. Bij aardrijkskunde wordt in dit opzicht van leerlingen verwacht dat ze verschillende schaalniveaus en vanuit verschillende regionale invalshoeken een geografisch verschijnsel of ontwikkeling kunnen beschrijven en verklaren. Ook bij economie liggen hier verbanden: leerlingen moeten hier onder meer rekening kunnen houden met verschillende economische perspectieven en belangen en verder informatievaardigheden en strategische vaardigheden kunnen toepassen.

Interessant is het om in dit opzicht ook met een schuin oog te kijken naar de nieuwe onderbouw in het voortgezet onderwijs (per 1 augustus 2006). Hier zijn kerndoelen in één leergebied Mens en maatschappij ondergebracht. Elementen uit de afzonderlijke vakken aardrijkskunde, geschiedenis, economie en ook maatschappijleer zijn hier wel herkenbaar, doch duidelijk verweven. Ook al behouden scholen het recht om in de onderbouw nog uit te gaan van de afzonderlijke vakken op het rooster, onmiskenbaar zal er meer afgestemd moeten worden. Indien op termijn in de nieuwe onderbouw meer samenhangend onderwijs gegeven wordt, dan zal dit ook effect sorteren voor de tweede fase. Maatschappijleer kan dan zoals gesteld een belangrijke rol vervullen.

Een kanttekening moet nog gemaakt worden bij de opmerking dat afstemming met andere mens- en maatschappijvakken in de twee maatschappijprofielen voor de hand ligt. Maatschappijwetenschappen is hier immers een keuzevak, samen met andere mens- en maatschappijvakken. In de praktijk betekent dit dat binnen het profiel Economie en maatschappij maatschappijwetenschappen alleen in de combinatie met economie (en wiskunde AB) kan voorkomen. Voor het profiel Cultuur en maatschappij kan maatschappijwetenschappen alleen samen met geschiedenis (en een tweede moderne vreemde taal) op de rol komen. Het hangt dan van de keuzevakken in het vrije deel af of er daadwerkelijk meer mens- en maatschappijvakken in het pakket van de leerling zitten.

Dit brengt ons tevens bij het probleem, dat het voor leerkrachten erg lastig is om samenhang en afstemming in programma's te bewerkstelligen voor leerlingen, die voor een aanzienlijk deel andere pakketten hebben. Dit veroorzaakt een grote praktische drempel.

Samenhang met Nederlands

Voor wat betreft de afstemming met het vak Nederlands valt te denken aan de presentatievaardigheden (zie de opmerkingen hierover in hoofdstuk 5). Daarnaast is er ook een relatie met de in dit vak te oefenen argumentatieve vaardigheden. Deze komen zowel in mondelinge als schriftelijke presentaties tot uitdrukking. Belangrijk zijn de criteria of er voldoende objectieve argumenten gehanteerd worden en of het betoog voldoende consistent en controleerbaar is.

In een debat kunnen argumentatieve vaardigheden goed getoond worden. De inhoud van het debat kan op maatschappijleer/maatschappijwetenschappen geënt zijn (maatschappelijk interessante en actuele thema's), terwijl vanuit het vak Nederlands vooral aandacht kan zijn voor de communicatieve kant: taalgebruik, stemgebruik, open en publieksgerichte houding, et cetera.

Inhoudelijk is verder een relatie te leggen met het domein Massamedia (maatschappijwetenschappen). Het vak Nederlands besteedt namelijk traditiegetrouw ook aandacht aan massamedia. Veel methodes maken gebruik van krantenberichten en -artikelen, reclameboodschappen, radio- en tv-programma's, internet, et cetera en in de lessen voor beide vakken kunnen onder meer veelzijdigheid en mate van objectiviteit van de informatie ter sprake komen.

Tenslotte kan Nederlands natuurlijk van dienst zijn bij het maken van een profielwerkstuk. Veel methodes voor Nederlands geven uitgebreide aanwijzingen hiervoor. Binnen de zaakvakken die een bijdrage leveren aan het profielwerkstuk kan dan vooral de aandacht gefocust zijn op de inhoud van het werkstuk.

Samenhang met wiskunde

Een niet zo voor de handliggende, maar desondanks interessante verbinding kan gelegd worden met onderdelen uit het vak wiskunde. December 2004 verscheen de SLO-publicatie 'Maatschappijleer en wiskunde op havo en vwo'. Hier staan onder meer de onderdelen van wiskunde beschreven, die bruikbaar zijn bij het verrichten van (eenvoudig) sociaal-wetenschappelijk onderzoek in de tweede fase van havo/vwo. Voor onderzoek binnen maatschappijwetenschappen kan men denken aan de volgende kennisdomeinen en wiskundige vaardigheden:

- gecijferdheid, eenvoudige functies, kansrekening, beschrijvende statistiek en hypothese toetsen
- gebruik van (grafische) rekenmachine, gebruik van spreadsheets en van eenvoudige statistische programma's.

Onder gecijferdheid wordt hier verstaan: het kunnen omgaan met getallen, schattingen maken van uitkomsten van berekeningen, met percentages kunnen rekenen. Vooral leerlingen in het profiel Cultuur en maatschappij, met name op havo, kunnen hier moeite mee hebben, zo wordt in bovengenoemde publicatie gesteld.

Van de domeinen binnen wiskunde biedt het domein Statistiek de meeste mogelijkheden bij het doen van onderzoek binnen maatschappijwetenschappen.

Om een en ander concreet te maken zijn in de SLO-publicatie enkele voorbeelden gegeven van wiskunde-maatschappijleeropdrachten:

- beslissen door stemmingen: de wijze van stemmen is vaak beslissend voor het resultaat van de stemming
- voorspelling van studentenaantallen: de veranderingen in de voorkeuren van studenten zijn voor een deel te voorspellen uit verschuivingen tussen technische en sociale studies, tussen verschillende universiteiten en veranderingen in populariteit van bepaalde studierichtingen
- wonen in Friesland: voorspelingen voor de vraag naar woningen per gemeente zijn afhankelijk van bevolkingsgroei, gezinsverdunding, economische perspectieven en leegstand
- CAO-onderhandelingen: een belangrijke component hier is salarisverhoging (ga je uit van percentuele verhogingen of incidentele, eenmalige verhogingen en vaste bedragen?)

Verder kunnen op de website van de digitale school (www.digischool.nl/wi/wiws.htm) en in wiskundemethodes andere voorbeelden gevonden worden.

7. Onderdelen naar keuze van de school

Aan de nieuwe schoolexamenprogramma's is voor alle vakken standaard de volgende formulering toegevoegd:

- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Beide punten passen in het vernieuwde beleid van het ministerie om scholen meer vrijheid te geven in het bepalen van hun programma's. Over de eerste aanwijzing zijn in hoofdstuk 5 reeds enkele opmerkingen gemaakt; scholen kunnen zelf beslissen in welke mate de leerstof die deel uitmaakt van de centraal examendomeinen (alleen bij maatschappijwetenschappen) ook deel uitmaakt van het schoolexamen.

Daarnaast kunnen scholen, volgens de tweede aanwijzing, ook zelf thema's kiezen die zelfs kunnen verschillen per kandidaat.

Dit laatste is interessant voor leerkrachten en leerlingen die affiniteit hebben met een bepaalde maatschappelijke problematiek en daaraan aandacht zouden willen schenken. Deze mogelijkheid bestaat voor maatschappijwetenschappen in feite natuurlijk al langer; ook in het examenprogramma tot 2007 is (was) er een domein I Thema ter keuze van de school.

In de praktijk wordt echter tot nu toe weinig gebruik gemaakt van deze mogelijkheid. Dat heeft vooral te maken met de grote inzet die door docenten gepleegd moet worden om invulling te geven aan het vrij te kiezen thema. Voor alle overige inhoudelijke domeinen zijn er duidelijke aanwijzingen gegeven voor de subthema's en begrippen die er behandeld kunnen worden. Tevens bieden de methodes voldoende leerstof voor deze inhoudelijke domeinen. Bij een keuzethema is dat logischerwijs nu eenmaal niet het geval. Het kost dan veel tijd om een kwalitatief behoorlijke uitwerking te maken van een keuzethema.

Zonder uitpuittend te zijn willen we hier toch enkele *opties* vermelden:

- Een actueel lokaal of regionaal maatschappelijk issue of maatschappelijke ontwikkeling.
De eigen omgeving is als context uitstekend geschikt om letterlijk heel leerling nabij een maatschappelijk probleem bij de kop te vatten. Dit kan bijvoorbeeld heel concreet betrekking hebben op de lokale politieke besluitvorming of op sociaal-culturele ontwikkelingen in een dorp, wijk of stadsdeel. Leerlingen kunnen hier de keuze zelf bepalen. Zaak is het dan om de leerling hierbij de vaardigheden en benaderingswijzen uit domein A te laten toepassen.
- Actuele berichtgeving en aandacht voor het nieuws.
Te denken valt aan de eerder genoemde mogelijkheden 'Commentator van de week' en het regelmatig afnemen van nieuwstoetsen (zie hoofdstuk 5).

- Een thema dat aansluit bij het onderdeel 'oriëntatie op studie en beroep' (zie hoofdstuk 5).
- Het thema jongerencultuur.
Dit wordt op sommige scholen nader ingevuld, mede omdat het een interessant thema is voor leerlingen en er verschillende elementen uit andere domeinen (zoals politieke besluitvorming, massamedia, multiculturele samenleving, criminaliteit en strafrecht) in samenkomen.

Bijlage 1

Examenprogramma

maatschappijleer havo/vwo

Havo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Rechtsstaat
Domein C	Parlementaire democratie
Domein D	Verzorgingsstaat
Domein E	Pluriforme samenleving.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A tot en met E, en indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:
 - voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en er gegevens uit selecteren;
 - (verworven) informatie verwerken o.a. met behulp van ICT en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
 - een stelling, zowel mondeling als schriftelijk, nuanceren, verdedigen en bestrijden en daarbij gebruikmaken van argumentatievaardigheden.

Subdomein A2: Benaderingswijzen

2. De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij:
 - aannemelijk maken wat de relatie is tussen het vraagstuk/probleem en de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving;
 - beargumenteren of door het vraagstuk/probleem belangrijke waarden van de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving in het geding zijn;
 - beschrijven wat de relatie is tussen het maatschappelijke vraagstuk/probleem en sociale ongelijkheid in de samenleving.

Domein B: Rechtsstaat

Subdomein B1: Vrijheidsrechten en plichten; het beginsel rechtsstaat

3. De kandidaat kan:

- voorbeelden van vrijheidsrechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die aan die grondbeginselen ten grondslag liggen;
- uitleggen wat de beginselen van de rechtsstaat zijn.

Subdomein B2: De praktijk van de rechtsstaat

4. De kandidaat kan aan de hand van voorbeelden de spanning weergeven tussen de beginselen van de rechtsstaat enerzijds en de praktijk zoals die door groepen burgers ervaren wordt anderzijds.

Subdomein B3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

5. De kandidaat kan de waarden en praktijk van de rechtsstaat in Nederland vergelijken met die van enkele andere westerse landen.

Domein C: Parlementaire democratie

Subdomein C1: Politieke rechten; de structuur van de democratie

6. De kandidaat kan:

- voorbeelden van politieke rechten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die aan democratie ten grondslag liggen;
- de structuur van de representatieve democratie in Nederland uitleggen op gemeentelijk, provinciaal en landelijk niveau;
- de structuur van de vertegenwoordiging op EU-niveau uitleggen.

Subdomein C2: De praktijk van de parlementaire democratie

7. De kandidaat kan:

- de fasen in het proces van politieke besluitvorming op gemeentelijk, provinciaal en nationaal niveau beschrijven;
- de rol van massamedia bij politieke besluitvorming beschrijven;
- dilemma's herkennen die samenhangen met de uitgangspunten van de democratie en de hoofdlijnen van de politieke discussie hierover weergeven.

Subdomein C3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

8. De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de politieke rechten van de Europese burger.

Domein D: Verzorgingsstaat

Subdomein D1: Geschiedenis van de verzorgingsstaat

9. De kandidaat kan uitleggen onder invloed van welke factoren de verzorgingsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld na de tweede wereldoorlog en welke actoren erbij betrokken zijn.

Subdomein D2: Sociale rechten en plichten; kenmerken van een verzorgingsstaat

10. De kandidaat kan:

- voorbeelden van sociale rechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de verzorgingsstaat;
- kenmerken van de Nederlandse verzorgingsstaat beschrijven.

Subdomein D3: De praktijk van de verzorgingsstaat

11. De kandidaat kan:

- hoofdlijnen aangeven van politieke discussies over de praktijk van de verzorgingsstaat;
- de relatie tussen de verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid uitleggen.

Subdomein D4: Internationale vergelijking en internationale organisaties

12. De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de sociale rechten van de Europese burger.

Domein E: Pluriforme samenleving

Subdomein E1: Geschiedenis van de pluriforme samenleving

13. De kandidaat kan uitleggen onder invloed van welke factoren de huidige pluriforme samenleving in Nederland is ontstaan en welke actoren erbij betrokken zijn.

Subdomein E2: Grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving

14. De kandidaat kan:

- voorbeelden van grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving, herleiden tot artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de grondrechten;
- uitleggen wat het verschil is tussen morele verplichtingen en plichten;
- kenmerken van een pluriforme samenleving beschrijven.

Subdomein E3: De praktijk van de pluriforme samenleving

15. De kandidaat kan:

- op basis van bronnen de verschillen in leefomstandigheden, gewoonten en gebruiken van (afstammelingen van) migranten enerzijds en de autochtone meerderheid van de bevolking anderzijds verklaren;
- het beleid van de politiek ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen/asielzoekers terugvoeren op (inter)nationale documenten;
- de standpunten van politieke partijen met betrekking tot vluchtelingen en migranten vergelijken en becommentariëren.

Subdomein E4: Internationale vergelijking en internationale organisaties

16. De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de Europese integratie heeft voor de Nederlandse cultuur en identiteit.

Vwo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Rechtsstaat
Domein C	Parlementaire democratie
Domein D	Verzorgingsstaat
Domein E	Pluriforme samenleving.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A tot en met E, en indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:
 - voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en er gegevens uit selecteren;
 - (verworven) informatie verwerken o.a. met behulp van ICT en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
 - een stelling, zowel mondeling als schriftelijk, nuanceren, verdedigen en bestrijden en daarbij gebruikmaken van argumentatievaardigheden.

Subdomein A2: Benaderingswijzen

2. De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij:
 - aannemelijk maken wat de relatie is tussen het vraagstuk/probleem en de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving;
 - beargumenteren of door het vraagstuk/probleem belangrijke waarden van de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving in het geding zijn;
 - beschrijven wat de relatie is tussen het maatschappelijke vraagstuk/probleem en sociale ongelijkheid in de samenleving.

Domein B: Rechtsstaat

Subdomein B1: Vrijheidsrechten en plichten; het beginsel rechtsstaat

3. De kandidaat kan:

- voorbeelden van vrijheidsrechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die aan die grondbeginselen ten grondslag liggen;
- uitleggen wat de beginselen van de rechtsstaat zijn.

Subdomein B2: De praktijk van de rechtsstaat

4. De kandidaat kan aan de hand van voorbeelden de spanning weergeven tussen de beginselen van de rechtsstaat enerzijds en de praktijk zoals die door groepen burgers ervaren wordt anderzijds.

Subdomein B3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

5. De kandidaat kan:

- de waarden en praktijk van de rechtsstaat in Nederland vergelijken met die van enkele andere westerse landen;
- voorbeelden geven van internationale invloed op het Nederlandse beleid en de Nederlandse regelgeving ten aanzien van de praktijk van de rechtsstaat.

Domein C: Parlementaire democratie

Subdomein C1: Politieke rechten; de structuur van de democratie

6. De kandidaat kan:

- voorbeelden van politieke rechten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die aan democratie ten grondslag liggen;
- de structuur van de representatieve democratie in Nederland uitleggen op gemeentelijk, provinciaal, landelijk niveau;
- de structuur van de vertegenwoordiging op EU-niveau uitleggen.

Subdomein C2: De praktijk van de parlementaire democratie

7. De kandidaat kan:

- de fasen in het proces van politieke besluitvorming op gemeentelijk, provinciaal en nationaal niveau beschrijven;
- het verschil beschrijven tussen een parlementair stelsel en een presidentieel stelsel; alsmede tussen een meerderheidsstelsel en een stelsel van evenredige vertegenwoordiging;
- de rol van massamedia bij politieke besluitvorming beschrijven;
- aangeven welke factoren de politieke participatie van burgers beïnvloeden en waarom niet een ieder van zijn of haar politieke rechten gebruik maakt;
- uitleggen dat er spanning bestaat tussen representatie en representativiteit;
- dilemma's herkennen, die samenhangen met de uitgangspunten van de democratie en de hoofdlijnen van de politieke discussie hierover weergeven.

Subdomein C3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

8. De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de politieke rechten van de Europese burger.

Domein D: Verzorgingsstaat

Subdomein D1: Geschiedenis van de verzorgingsstaat

9. De kandidaat kan uitleggen onder invloed van welke factoren de verzorgingsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld na de tweede wereldoorlog en welke actoren erbij betrokken zijn.

Subdomein D2: Sociale rechten en plichten; kenmerken van een verzorgingsstaat

10. De kandidaat kan:

- voorbeelden van sociale rechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de verzorgingsstaat;
- kenmerken van de Nederlandse verzorgingsstaat beschrijven.

Subdomein D3: De praktijk van de verzorgingsstaat

11. De kandidaat kan:

- hoofdlijnen aangeven van politieke discussies over de praktijk van de verzorgingsstaat en de opvattingen van politieke partijen hierover;
- het proces beschrijven van een mogelijk terugtrekkende rol van de verzorgingsstaat en de wisselwerking die zich daarbij voordoet tussen politiek en samenleving;
- de relatie tussen de verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid uitleggen.

Subdomein D4: Internationale vergelijking en internationale organisaties

12. De kandidaat kan:

- een vergelijking maken tussen de Nederlandse verzorgingsstaat en die in een ander westers land;
- aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de sociale rechten van de Europese burger.

Domein E: Pluriforme samenleving

Subdomein E1: Geschiedenis van de pluriforme samenleving

13. De kandidaat kan uitleggen onder invloed van welke factoren de huidige pluriforme samenleving in Nederland is ontstaan en welke actoren erbij betrokken zijn.

Subdomein E2: Grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving

14. De kandidaat kan:

- voorbeelden van grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving, herleiden tot artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de grondrechten;
- uitleggen wat het verschil is tussen morele verplichtingen en plichten;
- kenmerken van een pluriforme samenleving beschrijven.

Subdomein E3: De praktijk van de pluriforme samenleving

15. De kandidaat kan:

- op basis van bronnen de verschillen in leefomstandigheden, gewoonten en gebruiken van (afstammelingen van) migranten enerzijds en de autochtone meerderheid van de bevolking anderzijds verklaren;
- uitleggen welke verschijnselen verband houden met toenemende of afnemende sociale cohesie;
- het beleid van de politiek ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen/asielzoekers terugvoeren op (inter)nationale documenten;
- de standpunten van politieke partijen met betrekking tot vluchtelingen en migranten vergelijken en becommentariëren;
- verschillende visies weergeven met het oog op de mogelijkheid om waarden te formuleren als basis voor verklaringen waarin aan alle mensen bepaalde rechten worden toegekend.

Subdomein E4: Internationale vergelijking en internationale organisaties

16. De kandidaat kan:

- aangeven welke gevolgen de Europese integratie heeft voor de Nederlandse cultuur en identiteit;
- een vergelijking maken tussen de Nederlandse maatschappij en een ander West-Europees land naar posities en kansen van migranten.

Bijlage 2

Examenprogramma

maatschappijwetenschappen

havo/vwo

Havo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Politieke besluitvorming
Domein C	Massamedia
Domein D	Multiculturele samenleving
Domein E	Mens en werk
Domein F	Criminaliteit en rechtsstaat
Domein G	Milieu en beleid
Domein H	Ontwikkelingssamenwerking.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen B, C en F, in combinatie met domein A.

De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- een van de domeinen D, E, G en H;
- een nog niet gekozen domein uit de domeinen D, E, G en H, dan wel een door het bevoegd gezag vastgesteld domein;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:
 - met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk verschillende typen vragen herkennen en zelfstandig vragen formuleren;
 - uit bronnenmateriaal over een concreet maatschappelijk vraagstuk, op basis van gegeven of zelf geformuleerde vragen, bruikbare gegevens selecteren;
 - (verworven) informatie over een concreet maatschappelijk vraagstuk vanuit gegeven of zelf geformuleerde vragen mede met behulp van ICT verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
 - de resultaten van een leeractiviteit overdragen naar anderen;
 - bij raadplegen, verwerken en presenteren van informatie gebruikmaken van toepassingen van ICT.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden

2. De kandidaat kan een eenvoudig sociaal-wetenschappelijk onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk vraagstuk en daarbij de benaderingswijzen van maatschappijleer toepassen.

Subdomein A3: Benaderingswijzen

3. De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij gebruikmaken van de benaderingswijzen van maatschappijleer:
 - de politiek-juridische benaderingswijze;
 - de sociaal-economische benaderingswijze;
 - de sociaal-culturele benaderingswijze;
 - de veranderings- en vergelijkende benaderingswijze.

Subdomein A4: Oriëntatie op studie en beroep

Domein B: Politieke besluitvorming

Subdomein B1: Politieke structuren

4. De kandidaat kan de structuur van het Nederlandse stelsel van politieke besluitvorming typeren.

Subdomein B2: Actoren in het proces van politieke besluitvorming

5. De kandidaat kan aangeven op welke wijze actoren beleids- en besluitvormingsprocessen beïnvloeden op lokaal, provinciaal, landelijk en Europees niveau.

Subdomein B3: Politieke stromingen

6. De kandidaat kan de belangrijkste politieke stromingen en politieke partijen onderscheiden.

Domein C: Massamedia

Subdomein C1: Communicatie en massamedia

7. De kandidaat kan verschillende soorten massamedia onderscheiden en met elkaar vergelijken en uitleggen welke functies de massamedia hebben voor mens en samenleving.

Subdomein C2: Massamedia en technologische ontwikkelingen

8. De kandidaat kan het verband aangeven tussen technologische ontwikkelingen en ontwikkelingen op het gebied van massamedia en communicatie (waaronder internet).

Subdomein C3: Massamedia en de overheid

9. De kandidaat kan uitleggen op welke wijze de overheid in ons land betrokken is bij de massamedia en uitleggen binnen welke wettelijke kaders de omroep in ons land functioneert.

Subdomein C4: Massamedia en commercie

10. De kandidaat kan uitleggen dat economische overwegingen, belangen en ontwikkelingen invloed hebben op het functioneren van de media en op het media-aanbod.

Subdomein C5: Massamedia en cultuur

11. De kandidaat kan:
- de invloed aangeven van sociaal-culturele ontwikkelingen en centrale waarden in de samenleving op de inhoud van het media-aanbod en op de organisatie van de media;
 - uitleggen welke rol de media vervullen bij cultuuroverdracht en in de beeldvorming over de werkelijkheid;
 - aangeven welke visies er bestaan op de invloed of macht van de media.

Domein D: Multiculturele samenleving

Subdomein D1: Multiculturele samenleving

12. De kandidaat kan een beschrijving geven van de Nederlandse samenleving als een multiculturele samenleving en de aanwezigheid van de grootste allochtone groepen verklaren.

Subdomein D2: Overheidsbeleid

13. De kandidaat kan de uitgangspunten en hoofdlijnen van vreemdelingenbeleid en minderhedenbeleid verwoorden en de standpunten van politieke partijen met betrekking tot genoemd beleid vergelijken en becommentariëren.

Subdomein D3: Maatschappelijke positie

14. De kandidaat kan verschillende visies onderscheiden die een verklaring geven voor de maatschappelijke positie van etnische minderheden voor wat betreft arbeid en inkomen, onderwijs en huisvesting.

Subdomein D4: Cultuur en discriminatie

15. De kandidaat kan de verhouding tussen allochtone groepen en autochtone groepen in Nederland beschrijven en mogelijke oorzaken en gevolgen van discriminatie aangeven.

Domein E: Mens en werk

Subdomein E1: Politieke visies en verzorgingsstaat

16. De kandidaat kan:

- aangeven welke visies de belangrijkste politieke stromingen en politieke partijen in Nederland hebben op sociaal-economische vraagstukken en op de rol die de overheid op sociaal-economisch terrein dient te spelen;
- de ontwikkeling van de verzorgingsstaat beschrijven en verschillende visies hierop benoemen;
- aangeven op welke verschillende manieren de overheid betrokken is bij het sociaal-economisch proces.

Subdomein E2: Arbeidsverhoudingen

17. De kandidaat kan van de belangrijkste groeperingen die betrokken zijn bij arbeid aangeven wat hun belangen zijn, hoe ze georganiseerd zijn en wat hun onderlinge verhoudingen zijn.

Subdomein E3: Arbeidsverdeling

18. De kandidaat kan uitleggen welke gevolgen een voortschrijdende arbeidsverdeling heeft voor mens en samenleving.

Subdomein E4: Arbeid en informatisering

19. De kandidaat kan de invloed van informatisering op arbeid en samenleving beschrijven.

Subdomein E5: Betekenis en waardering van werk

20. De kandidaat kan uitleggen wat de betekenis is van werk voor mens en samenleving.

Domein F: Criminaliteit en rechtsstaat

Subdomein F1: Criminaliteit en samenleving

21. De kandidaat kan een beschrijving geven van aard en omvang van het verschijnsel criminaliteit en daarmee samenhangende vraagstukken voor burger en samenleving.

Subdomein F2: De rechtsstaat

22. De kandidaat kan strafbaarstelling en aanpak van criminaliteit door de staat in verband brengen met de uitgangspunten van de rechtsstaat en aangeven welke dilemma's kunnen ontstaan bij de uitvoering van taken ter voorkoming en bestrijding van criminaliteit door politie, Openbaar Ministerie en rechterlijke macht.

Subdomein F3: Overheidsbeleid

23. De kandidaat kan:

- een onderscheid maken tussen repressief en preventief beleid bij de bestrijding van criminaliteit;
- typerende standpunten van politieke partijen over criminaliteitsbestrijding onderscheiden en in verband brengen met de ideologische stromingen waartoe die partijen behoren.

Subdomein F4: Functies van straffen

24. De kandidaat kan een visie geven op de zin en de mogelijke effecten van (bepaalde) straffen.

Subdomein F5: Oorzaken van criminaliteit

25. De kandidaat kan verschillende theorieën/visies toepassen bij het geven van verklaringen over het ontstaan of de toename van een gegeven vorm van criminaliteit.

Domein G: Milieu en beleid

Subdomein G1: Milieu als maatschappelijk probleem

26. De kandidaat kan:

- uitleggen waarom het milieuprobleem een sociaal en politiek probleem is;
- verband leggen tussen milieuproblematiek en de industriële samenleving.

Subdomein G2: Overheid

27. De kandidaat kan uiteenzetten op welke wijze de landelijke overheid, de provincie, de gemeente, de EU en internationale instanties zich met milieu bezighouden.

Subdomein G3: Maatschappelijke organisaties

28. De kandidaat kan belangen(afwegingen) onderscheiden die een rol spelen bij de positiebepaling van het bedrijfsleven, werkgevers- en werknemersorganisaties en andere maatschappelijke organisaties ten aanzien van het milieu(beleid).

Subdomein G4: Mondiaal niveau

29. De kandidaat kan:

- de milieuproblematiek in verband brengen met de sociaal-economische verhoudingen op mondiaal niveau;
- uitleggen wat het belang is van duurzame ontwikkeling voor het mondiale milieuvraagstuk.

Subdomein G5: Milieu en cultuur

30. De kandidaat kan waarden, normen en gedrag van individuen, van maatschappelijke organisaties en politieke partijen onderscheiden met betrekking tot milieuproblemen.

Domein H: Ontwikkelingssamenwerking

Subdomein H1: Ontwikkelingssamenwerking en beleid

31. De kandidaat kan aangeven welke motieven en belangen een rol spelen in het ontwikkelingsbeleid van Nederland en andere donorlanden.

Subdomein H2: Nationale en internationale organisaties

32. De kandidaat kan uitleggen welke rol medefinancieringsorganisaties en internationale organisaties spelen in het terugdringen van onderontwikkeling.

Subdomein H3: Economische betrekkingen

33. De kandidaat kan uitleggen hoe in het ontwikkelingsbeleid van Nederland en van andere westerse landen of internationale organisaties rekening kan worden gehouden met de economische belangen van de Derde Wereld.

Subdomein H4: Ontwikkelingssamenwerking en cultuur

34. De kandidaat kan uitleggen wat het belang is van cultuur in ontwikkelingssamenwerking.

Vwo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Politieke besluitvorming
Domein C	Massamedia
Domein D	Multiculturele samenleving
Domein E	Mens en werk
Domein F	Criminaliteit en rechtsstaat
Domein G	Milieu en beleid
Domein H	Ontwikkelingssamenwerking.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen B, C en F, in combinatie met domein A.

De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- twee van de domeinen D, E, G en H;
- een nog niet gekozen domein uit de domeinen D, E, G en H, dan wel een door het bevoegd gezag vastgesteld domein;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:
 - met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk verschillende typen vragen herkennen en zelfstandig vragen formuleren;
 - uit bronnenmateriaal over een concreet maatschappelijk vraagstuk, op basis van gegeven of zelf geformuleerde vragen, bruikbare gegevens selecteren;
 - (verworven) informatie over een concreet maatschappelijk vraagstuk vanuit gegeven of zelf geformuleerde vragen mede met behulp van ICT verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
 - de resultaten van een leeractiviteit overdragen naar anderen;
 - bij raadplegen, verwerken en presenteren van informatie gebruik maken van toepassingen van ICT.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden

2. De kandidaat kan een eenvoudig sociaal-wetenschappelijk onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk vraagstuk en daarbij de benaderingswijzen van maatschappijleer toepassen.

Subdomein A3: Benaderingswijzen

3. De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij gebruikmaken van de benaderingswijzen van maatschappijleer:
 - de politiek-juridische benaderingswijze;
 - de sociaal-economische benaderingswijze;
 - de sociaal-culturele benaderingswijze;
 - de veranderings- en vergelijkende benaderingswijze.

Subdomein A4: Oriëntatie op studie en beroep

Domein B: Politieke besluitvorming

Subdomein B1: Politieke structuren

4. De kandidaat kan de structuur van het Nederlandse stelsel van politieke besluitvorming en die van andere stelsels typeren.

Subdomein B2: Actoren in het proces van politieke besluitvorming

5. De kandidaat kan beleids- en besluitvormingsprocessen analyseren met behulp van diverse modellen van het politieke proces en de rol van diverse actoren in het politieke proces.

Subdomein B3: Politieke cultuur en politieke stromingen

6. De kandidaat kan in discussies over het politieke systeem en over beleidsvraagstukken veranderingen in de politieke cultuur beschrijven, en de belangrijkste politieke stromingen en politieke partijen onderscheiden.

Subdomein B4: Internationale betrekkingen

7. De kandidaat kan uitleggen hoe politieke beleids- en besluitvormingsprocessen in Nederland worden beïnvloed door de politieke, economische en culturele verwevenheid van de internationale samenleving.

Domein C: Massamedia

Subdomein C1: Communicatie en massamedia

8. De kandidaat kan het functioneren van massamedia in de samenleving analyseren.

Subdomein C2: Massamedia en technologische ontwikkelingen

9. De kandidaat kan analyseren welke relatie er bestaat tussen technologische ontwikkelingen en ontwikkelingen op het gebied van de massamedia.

Subdomein C3: Massamedia en de overheid

10. De kandidaat kan uitleggen op welke wijze de overheid in ons land betrokken is bij de massamedia en kan het mediabeleid becommentariëren.

Subdomein C4: Massamedia en commercie

11. De kandidaat kan de invloed analyseren van economische overwegingen, belangen en ontwikkelingen op de organisatie en de werking van de media en op het media-aanbod.

Subdomein C5: Massamedia en cultuur

12. De kandidaat kan:
- de invloed analyseren van sociaal-culturele ontwikkelingen en centrale waarden in de samenleving op de inhoud van het media-aanbod en op de organisatie van de media;
 - de invloed en macht van de media analyseren aan de hand van cultuuroverdracht, beeldvorming en beïnvloedingstheorieën.

Domein D: Multiculturele samenleving

Subdomein D1: Multiculturele samenleving

13. De kandidaat kan een beschrijving geven van de Nederlandse samenleving als een multiculturele samenleving en de aanwezigheid van de grootste allochtone groepen verklaren.

Subdomein D2: Overheidsbeleid

14. De kandidaat kan de uitgangspunten en hoofdlijnen van vreemdelingenbeleid en minderhedenbeleid verwoorden en de standpunten van politieke partijen met betrekking tot genoemd beleid vergelijken en becommentariëren.

Subdomein D3: Maatschappelijke positie

15. De kandidaat kan verschillende visies onderscheiden die een verklaring geven voor de maatschappelijke positie van etnische minderheden voor wat betreft arbeid en inkomen, onderwijs en huisvesting en de gevolgen van deze maatschappelijke positie uitleggen.

Subdomein D4: Cultuur en discriminatie

16. De kandidaat kan:

- de verhouding tussen allochtone groepen en autochtone groepen in Nederland beschrijven;
- de mogelijke oorzaken en gevolgen van discriminatie aangeven;
- mogelijke modellen beschrijven van samenlevingen met verschillende groepen en hun (sub)culturen.

Domein E: Mens en werk

Subdomein E1: Politieke visies en verzorgingsstaat

17. De kandidaat kan:

- aangeven welke visies de belangrijkste politieke stromingen en politieke partijen in Nederland hebben op sociaal-economische vraagstukken en op de rol die de overheid op sociaal-economisch terrein dient te spelen;
- de ontwikkeling van de verzorgingsstaat beschrijven en verschillende visies hierop benoemen;
- aangeven op welke verschillende manieren de overheid betrokken is bij het sociaal-economisch proces.

Subdomein E2: Economische orde

18. De kandidaat kan de Nederlandse economische orde vergelijken met die van andere landen.

Subdomein E3: Arbeidsverhoudingen

19. De kandidaat kan van de belangrijkste groeperingen die betrokken zijn bij arbeid aangeven wat hun belangen zijn, hoe ze georganiseerd zijn en wat hun onderlinge verhoudingen zijn.

Subdomein E4: Arbeidsverdeling

20. De kandidaat kan uitleggen welke gevolgen een voortschrijdende arbeidsverdeling heeft voor mens en samenleving.

Subdomein E5: Arbeid en informatisering

21. De kandidaat kan de invloed van informatisering op arbeid en samenleving beschrijven.

Subdomein E6: Betekenis en waardering van werk

22. De kandidaat kan uitleggen wat de betekenis is van werk voor mens en samenleving.

Domein F: Criminaliteit en rechtsstaat

Subdomein F1: Criminaliteit en samenleving

23. De kandidaat kan een beschrijving geven van aard en omvang van het verschijnsel criminaliteit en daarmee samenhangende vraagstukken voor burger en samenleving.

Subdomein F2: De rechtsstaat

24. De kandidaat kan strafbaarstelling en aanpak van criminaliteit door de staat in verband brengen met de uitgangspunten van de rechtsstaat en aangeven welke dilemma's kunnen ontstaan bij de uitvoering van taken ter voorkoming en bestrijding van criminaliteit door politie, Openbaar Ministerie en rechterlijke macht.

Subdomein F3: Overheidsbeleid

25. De kandidaat kan:

- een onderscheid maken tussen repressief en preventief beleid bij de bestrijding van criminaliteit;
- typerende standpunten van politieke partijen over criminaliteitsbestrijding onderscheiden en in verband brengen met de ideologische stromingen waartoe die partijen behoren.

Subdomein F4: Functies van straffen

26. De kandidaat kan een visie geven op de zin en de mogelijke effecten van (bepaalde) straffen.

Subdomein F5: Oorzaken van criminaliteit

27. De kandidaat kan verschillende theorieën/visies toepassen bij het geven van verklaringen voor het ontstaan of de toename van een gegeven vorm van criminaliteit.

Domein G: Milieu en beleid

Subdomein G1: Milieu als maatschappelijk probleem

28. De kandidaat kan sociale dilemma's herkennen in de oorzaken van de milieuproblematiek en de aanpak hiervan door de overheid, het bedrijfsleven en individuele burgers.

Subdomein G2: Overheid

29. De kandidaat kan de effectiviteit van het milieubeleid analyseren aan de hand van taken, verantwoordelijkheden en beleidsinstrumenten van regionale, landelijke en internationale overheden en internationale instanties.

Subdomein G3: Maatschappelijke organisaties

30. De kandidaat kan belangen(afwegingen) onderscheiden die een rol spelen bij de Opositiebepaling van bedrijfsleven, werkgevers- en werknemersorganisaties en andere maatschappelijke organisaties ten aanzien van het milieu(beleid).

Subdomein G4: Mondiaal niveau

31. De kandidaat kan:

- de milieuproblematiek in verband brengen met de sociaal-economische verhoudingen op mondiaal niveau;
- uitleggen wat het belang is van duurzame ontwikkeling voor het mondiale milieuvraagstuk.

Subdomein G5: Milieu en cultuur

32. De kandidaat kan:

- waarden, normen, attitude en gedrag onderscheiden met betrekking tot milieuproblemen;
- uitleggen welke invloed individueel gedrag heeft op de milieuproblematiek.

Domein H: Ontwikkelingssamenwerking

Subdomein H1: Ontwikkelingssamenwerking en beleid

33. De kandidaat kan op basis van verschillende motieven, visies en belangen een oordeel geven over de betekenis en effectiviteit van ontwikkelingssamenwerking en ontwikkelingsbeleid.

Subdomein H2: Nationale en internationale organisaties

34. De kandidaat kan de rol van medefinancieringsorganisaties en de rol van internationale organisaties analyseren bij het terugdringen van onderontwikkeling tegen de achtergrond van het Nederlandse ontwikkelingsbeleid, internationale verhoudingen en internationalisering/globalisering.

Subdomein H3: Economische betrekkingen

35. De kandidaat kan aangeven in welke mate het ontwikkelingsbeleid van Nederland en van andere westerse landen of internationale organisaties rekening houdt met de economische belangen van de Derde Wereld.

Subdomein H4: Ontwikkelingssamenwerking en cultuur

36. De kandidaat kan in ontwikkelingsbeleid en ontwikkelingssamenwerking het belang van de culturele dimensie aangeven.

